

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

**ӘЖИНИАЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЫ**

ТОРТКУЛБАЕВА ТҮРСЫНАЙ АБДИГАЗИЕВНА

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫ

Оқу қолданба

**Ташкент
«Tafakkur avlodi»
2021**

УЎК: 547.(075)
КБК: 81.2Qor-5ya73
T 15

Т. Төрткүлбаева
ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫ / Оқу қолданба. – Ташкент, «Tafakkur avlodi» 2021. – 124.

Оқу қолданбада Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жыраулар поэзиясы, атап айтқанда Сейдәлі Жұмабекұлы, Т.Аманжолов, Қазан, Қарасай, Қосым жыраулар, бұдан басқа Ө. Балтуғанұлы, Т.Бәкірұлы, Ж.Сағынбаев, Е. Жандайұлы, Ж.Аралбаев, Ж. Мамытұлы т.б. өмірі мен шығармалары талдау өзегі етіліп, тиісінше кең көлемде сөз болады.

Оқу қолданбада Өзбекстан Республикасындағы Жоғары оқу орындары бакалавриат және магистрант бағытындағы білімгерлерге, жалпы әдебиетке құштар қалың көпшілікке арналған.

Пікір жазғандар:

К.Алламбергенов, филология ғылымдарының докторы, профессор

О.Гайлиева, филология ғылымдарының докторы (DSc), доцент

Өзбекстан Республикасы Жоғары және Орта арнаулы Білім Министрлігі Әжінияз атындағы НМПИ Ғылыми-методикалық Кеңесінің 2021 жылғы 26 –ақпандағы 7-хаттамасымен ұсынған

УЎК: 547.(075)
КБК: 81.2Qor-5ya73

ISBN 978-9943-6897-8-7

© Т. Төрткүлбаева
© «Tafakkur avlodi» 2021

Кіріспе

Асыл сөз – әдебиеттің арғы арналары мен әуелгі бастаулары ел тарихы мен оның даму үрдістерімен тығыз байланысты. Осы реттен келгенде, қазақ әдебиетінің арғы тарихы, түп-тамыры тереңге тартады. Арғы тарихқа ден қойсақ, сақ, ғұндардан бастау алып, Түрк қағанатымен жалғасын табады. Алтын Орда орнығып, хандық дәуірмен сабақтас өріс алады. Анығында: «... Біздің тарихымыз – мақтан етуге лайықты, ерлік пен елдіктің тарихы. Мыңжылдықтар қойнауынан бастау алатын Қазақ шежіресі адамзат тарихының ажырамас бөлігі.

Осы орайда, қазақ әдебиеті мен біртұтас өркен жайған тағдыр төлкегіне кезіккен шет аймақтардағы, шалғайдағы қазақ ақындары мен жыраулары шығармашылығы ешқашан бір-бірінен қол үзген емес. Заманның аумалы-төкпелі кезеңдерінде де, саясаттың қымқиғаш аласапыран дәуірлерінде де «қазақ әдебиеті» аталатын алтын қазынамызды көз қарашығындай сақтап, өркен жайдырып, болашаққа аманат қалдыру әрбір қазақ ақын-жырауы үшін міндет саналды.

Қазақтың жыраулық, ақындық поэзиясында есімі танымал Асан, Қазтуған, Үмбетей сөздерін қамтып, аймақтағы халыққа жеткізуші, насихаттаушы болды. Бұл ақын-жыраулар да халықтың ауыр хәлі, замана шындығы, болашаққа деген үміті мен арманы өз жырларында басты тақырыпқа айналды. Ақын-жыраулардың сөз өнерін, шығармашылығын халыққа алып шығатын, насихаттайтын орыны көбіне той-томалақ болды. Құйма құлақ жыршылар, ақын-жыраулар шәкірттері, туыс халықтардың сөз және саз шеберлері де жаттап алып осы дәуірге дейін жеткізуші болды.

Қарақалпақ аймағында ақындық, жыраулық өнерімен танылған, осы аймақтағы өзге ұлт ақындарымен шығармашылық, достық, ұстаз-шәкірттік байланыста болған қазақ ақындарынан Қарасай, Ережеп, Ақпан, Ж.Мамытұлы, Ж.Төлепов, Ерқожа, Қосым, Жұмағали, Жалғасбай, Ермахан, Сейдәлі, Тілеумағамбет, Жақып, Құдайберген, Қайролла және т.б болды. Өнер туындылары арқылы қандастарын ата жұртқа оралуды, сол жұртты қадірлеуге, оның қажетіне жетуге баулыды. Ұлттық қалыбымызды сақтауға үндеді. Өрлікті, ерлікті, елдікті ардақтап, намыстылыққа тәрбиеледі. Өзге ұлттарды қадірлеуге жігерлендірді. Сөз өнерінің бір қыры, мың сыры осы.

ҚАРАҚАЛПАҚ АЙМАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫ

Қазақ халқы қай жер, қай елде ғұмыр сүрсе де, сол мекенде жасаған кездерінде туған әдебиетінен көз жазып қалмай, өзі өскен ортасын, көркем сөз арқылы, адамдық тарихи тағдырын тебірене жырлады. Сөйтіп, қазақ әдебиеті аталатын әдебиетті тақырып, мазмұн жағынан байытқаны анық.

Әдеби орталық, дәстүр сөз зергерлерінің белгілі бір ортада шығармашылық дәстүрін қалыптастыруынан, өзінен соңғыға үлгі болуымен қалыптасып жетілді. Мәселен «. . . Жетісу аймағындағы Сүйінбай бастаған импровизатор ақындар тобы; Семей алқабындағы Абай өнегесінен өрбіген жазба әдебиет дәстүрі; Арқадағы Біржан, Ақан, Балуан Шолақ т.б. арқылы танылатын әншілік салт; Сыр бойының прогресшіл Шығыс үлгісіндегі ақындар ортасы; Қазақстанның батыс өлкесіндегі Асан, Сыпыралардан тараған ақындық, жыраулық, жыршылық дәстүр – бұлардың барлығы телегей теңізіндей халық әдебиетіне құятын арналы әдеби бастаулар. Мұндай дәстүрлі әдеби орта тек қазақта ғана емес, орыс, қырғыз, өзбек, қарақалпақ т.б. елдерде де болғандығын» (Сыдықов Қ. Ақын-жыраулар. –Алматы: Ғылым, 1974, 7 б.) әдебиеттану ғылымы зерттеулерінде анықталып отыр. Сонымен бірге, өзі туыс, әдебиеті туыс, халықтар әдеби ортаны жасады. Олар туған елінің әдеби ортасы мен әдеби дәстүрлеріне иек артып, оған арқа сүйеп, туысқан ұлт әдебиетінің дәстүрін жатсынбай, жақсысын қабылдап, шығармашылығын ілгері жалғастырып дамытады. Міне, сондай әдеби орта, әдеби дәстүрі бар жер - Қарақалпақ аймағы.

Қазақ, қарақалпақ әдебиеті тарихын, фольклорын, тілдік ерекшеліктерін зерттеушілерінің назарына сәтті іліккен Қарақалпақ аймағы қазақтары арасынан шыққан сөз өнері, ақын, жыраулар шығармашылығы – өзіндік әдеби ортасын және көркемдік даму дәстүрін көрсететін ірі-ірі белгілерге ие:

Қарасай Қалиұлы 1848 жылы Маңғыстау аймағының «Саматай» деген жерінде дүниеге келген. Қарасайдың 5-6 жастар шамасында үй-іші Қоңырат ауданындағы «Қызылжар»

мекеніне көшіп келеді. Қарасайды әкесі ән мен күйге, жырға жастайынан баулыған. Қалидың өзі домбырашы, әнші, сері жігіт болған екен. Қарасайға домбыраны өзі үйреткен. Ол ел ішіндегі ән, күй, термелерді зердесіне құйып, әрі жаттап өседі. Күй мен термешіліктің, толғаудың бір-біріне жуықтық сырын ұғынады. Әншілік өнеріне біршама жақындайды. Қарасай есейе келе Аққиіз, Ерман жыршыларға шәкірт болып ереді. Олардың айтқыштық, термешілік жолын игереді. Үйренгендерін репертуарына тұрақтандырып, өрісін кеңейтеді. Қарасайдың бұған көңілі толмай, атақты жырауларға шәкірт болып, белгілі жыраулар мектебінен өтуді армандайды. Оны сол арманы Хорезм ойпатына аты шыққан, даңқты жырау Дүйсенбайға алап келеді.

Қарасай Дүйсенбайдан «Қобыланды батыр», «Қалмамбет», «Алпамыс» сияқты эпостық жырларды үйренген. Ол жырларды репертуарында берік сақтаған. Ақын-жыраулық тәжірибесі кемеліне келгенде аңыз-ертегілерді жырлап, баяндап кете беретін деңгейге биіктеген.

Әйгілі қарақалпақ жырауы Нұрабылла мен Қарасайдың достығы шынайы көңілмен жалғасқан. Оны Қарасайдың Нұрабыллаға айтқан терме-толғауынан көруге болады.

Одан әрі сұрасаң,
Алладан ұрыс сұраған,
Жеріне келген дұшпанның,
Мойындарын бұраған.
Қанын судай ағызған,
Қарақыпшақ Қобыландыны айт,
Бәрін айт та, бірін айт.
Нұрабылла, шырағым,
Қарасайдан қалған сөз.
Ел қорғаған ерлерді айт,

Ерлердің ерлік жырын айт (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж- 14 б.) – деген.

Нұрабылла мен Қарасайдың арасындағы достық қарым-қатынас, шығармашылық байланыс қос халықтың туыстығын, бауырлас өскенін көрсетеді. Мәселен, Қарасай Нұрабыллаға:

Достық деген даңғыл жол,
Тап бола бермес әркімге.
Қашық жолда жүрерге,
Тұрақты туған ер керек.
Нар жігіт берік ұстаған,
Достық жібі үзілмес.
Жақсы тілек кесілмес,
Баянды болса достығың.
Құламайтын тұрағың,
Баянсыз болса достығың,
Өткені дей бер ғұмырың.
Ел бұзар сөзге жолама,
Нұрабылла бауырым.
Зерделі болса құлағың,
Алтын алма, алғыс ал,
Халқыңнан қалған асыл сөз,
Достық деп соқсын жүрегің,

Өсиетім, шырағым (Сонда, 12 б.) – депті. Нұрабылла да қыл қобызды күңіреніп тартып, ой мұхитына тереңдеп отырып:

Айтқанда сөзің аңсадым,
Құлақты қойып тындадым,
Асылы жаман адамның,
Мақсаты болар жамандық.
Достарды құртар арамның,
Болмасын жолы әрқашан,
Жақсылық жолын тілеген,
Халқымның сөзі өзімде.
Достық жырын айта бер,
Қарасай аға, өзің де.
Қабыл болсын тілегің,
Айтылған дана сөзің де (Сонда, 12 б.) – деген.

Қарақалпақ аймағы қазақтарынан шыққан ақын, жырау, жыршылары репертуарында «Адай Қарасайдың күйі», «Қарасайдың терме жолы», «Қарасайдың жыр жолы» бар. Қарасайдың заманында тартқан домбырасы жиен қызынан туылған Қартбай Қылышұлы (1930) қолында сақталып келеді.

Ережеп Тілеумағамбетұлы Аманжолов (1890-1963) Қоңырат ауданы, «Малшы» деген жерде туылған. Әйгілі ақын Тілеумағамбеттің тұңғышы. Ол әкесінің домбыра тартқанына, ән-күй орындағанына бала күнінен қызығып өскен. Өнерді әкесінен үйренген. Жиырмадан асқанда белгілі жыршы болған.

Ережеп репертуарын молайту, өзгелерден дараланып тұруы үшін «Қобыланды» жырының варианттық нұсқасын жазып шығарған. Ақын-жыршы Ережеп әке сөзін хадистей жаттап, оған үлкен құрметпен қараған. Әке тәрбиесі арқылы өткен ақын сөзінің түп нұсқасын сақтап елге таратушы болды. Ақын Тілеумағамбеттің көп еңбектеніп, зерттеп өнерге әкелген «Асау-Барак», «Асқар батыр» атты тарихи жырларын әке жазбасынан жаттап, оны алғашқы болып жырлаған, насихаттаған.

«Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасында» (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. –Алматы: Ғылым, 1989, - Б. 220-221) және «Ақын-жырауларда» (Ақын-жыраулар. –Алматы: Ғылым, 1979. - Б.137-138), «Қарасай-Қазиді», «Қобыланды батыр» жырын айтатындығы жазылған. Одан 1960 ж. 30.Х-1.ХІ арасында ғалым Қ.Мақсетов «Қобыланды батыр» жырын жазып алған. Көлемі – 2610 қатар. Жазу машинкасынан «Қобыландының» бірінші хаттамасын Н.Дәуқараев атындағы Тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қорына тапсырған. Екінші хаттаманы М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтына жіберген.

1962 жылы Т.Қанағатов, Б.Ысқақов, Т.Бекхожина Алматыдан арнайы сапармен Қарақалпақстанға келіп, Хожелі қаласында Ережеппен кездесіп, «Қобыланды батыр» жырын магнитофон таспасына түсіреді. Таспадағы жыр Қ.Мақсетов жазған нұсқамен дәлме-дәл шығады.

Ережеп «Замана түрі», «1916 жыл» терме-толғауларынан өзге «Әлеумет жауап берейін», «Нұсқасыз сөзім жоқ еді», «Өңкей жақсы қосылса», «Жай халыққа сөз берме», «Іздедім сауық тамаша», «Жалғыз шауып бәйге алмас», «Жамағат жақсы қарындас», «Өмірімнің өткелдері» термелерін шығарған. Ол халық термелері негізінде сөз өнеріне келген. Халық, ел, отан амандығы, екінші дүниежүзілік соғыс іздері, бақыт,

бақытсыздық, әділдік, ерлік, береке-бірлік, татулық, өнерлілік өлең орамдарына кірген. Ол:

Халық үшін өлсе азамат,
Пәк болар дейді күнәдан.
Жақсының несін айтайын,
Қанша айтсаң да міні жоқ.
Жаманның несін айтайын,
Қайда барса да орын жоқ.
Сақаудың несін айтайын,
Сөйлейін десе тілі жоқ.
Жарлының несін мақтайын,
Берейін десе дымы жоқ.
Жалғыздың несін мақтайын,
Алдындағы таяуы,
Артындағы бояуы,
Аға да менен іні жоқ.
Өлгеннің несін мақтайын,

Қайтып та келген бірі жоқ (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т.Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж- 171 б.) – деген. Ережеп мәйіті «Дауіт ата» деп аталатын қорымға қойылған. Төл шығармалары ел есінде.

Таңжарбай Бәкірұлы (1872-1926). Ән өнерінің жүйрігі, сырлы сазды кісі. Туған жері Ақтөбе облысында. Өмірінің соңында 1920-1924 жылдары Қоңырат атырабындағы ағайын-туыстарына келіп, сол маңда қалып қойған. Жергілікті қазақ ақын-жыршыларына, әншілеріне сөз, ән үйретіп ұстаздық жасаған. «Кенесары–Наурызбай» мен «Қыз Жібекті» түгел айтқан. Оның:

Таңжарбай жыршы етіп атандырдың,
Жақсымен несібемді қатар қылдың,
Шебері қызыл тілдің болсам-дағы,

Құдай-ау, айдар малға мәттәл қылдың (Сонда, 18 б.) – деуі тұрмыс халінен хабар береді. 1920-1924 жылдары Қожай Наурыз болыстың, Ержан бидің, Төртқара Ешім бидің, Ардана Қашқын бидің, Қаракесек Полаттың, Қарақалпақ Атамұрат қазының ауылдарында өнер көрсеткен. Ол:

Сұрасаң менің атым, Таңжарбаймын,
Болсам да малға жарлы, тілге баймын,
Өкшесі қара етіктің қарыс сүйем,

Болсам да, қасқа кедей қыз таңдаймын (Сонда,17 б.) – деп, балғын жастығын есіне түсіріп, сөз өнері мен ән өнеріне байлығын білдіреді. Соң ата жұртты аңсаған, сағынған сезімдерін ән қанатына орап:

Сұрасаң қайталаймын – Таңжар атым,
Елдегі есен бе екен азаматым,
Елдегі есен болса, азаматым,

Беремін сүйіншіге жалғыз атым (Сонда, 17 б.) – деген. Ел азаматтарын аңсаған әнінде қаншама сағыныш күй барын мәтіннің өзі айтып тұр. Таңжарбай сөздері атымен айтылады. Ол оның авторлығын танытады.

Дәриябай Төребаев (1877-1933). Ертеде, жас кезінде Бесқалаға көшіп келген. Алғаш молда болған. Мектепте бала оқытқан. Халық әндерін және терме-толғауларды ел арасынан жазып алып, түп нұсқасын өзгертпей, әсем, сазды әуенімен жеткізуші, орындаушы болған. Оның мұндай ардақты қасиеті – халық сөзі қалыбының сақталуына қосқан зор үлесі болып табылады. «Мұндық-Зарлық», «Айым торы», «Қыз Жібек», «Асау-Барақты» жырлаған. Шәкірті – Жақсылық Мамытұлы.

Ақпан жырау Әйтбекұлы (1837-1874). Ол «жыраулық дәстүрді ұстанған» (Асанов Ж.А. Ырғыз, Шалқар өңірі ақындарының әдеби мұрасы (XVIII-XIX 22.): филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. –Түркістан, 2002. –16 б.) ақын. Одан бізге жетіп келген үш өлеңі бар. Бірі – Ақ патшаның отарлық қысымын көрсететін және әшкерелейтін өлеңі. «Қоныстан ел көшкесін, мына адыра қалғыр үш Ақай, үстінен ел кеткесін, қалғанын қара қуарып» (Жұмажанов Қ, Торткұлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж-, 26 б.). Халықтық «Жерге бақыттың қонғаны, үстіне елдің көшіп жеткені, жерден бақыттың тайғаны, қаптап елдің қашқаны» - деген сөзі бар. Ақпан жырау сөзі халық

сөзімен үндеседі. Ақпанның ақындық сөзі тарихтың қаралы беттерінен сыр шертеді. Әсіресе, «Бесшоқы мен Балташта «Кешегі өткен заманда, орыстан халық аманда, ертеңісін кешкісін, домбыра тартқан жер еді-ау, бозбала басын құралтып, арулар өскен жер еді-ау, ақша құдай сылантып, тал шыбықтай бұралтып, сөйтіп өскен жерлерден» . . . (Сонда- 26 б.) көшу, қонысты тастап кету оңай да емес. Туған елмен, жермен қоштасу дәстүрін жалғастырып былай дейді:

Орыстан қысым көрген соң,
Үдере көшіп барамын,
Ауыздықпен атты суарып,
Айналайын, Ұлықұм,
Тізеден еді-ау құдығың.
Шұңқырың-бал, қырың-тал,
Жаз ортасы болғанда,
Сусылдап тұр-ау шыбығың,
Ішкенде судың тұнығын,
Біраз да естен кетер ме,
Ұлықұм, сенің қылығың,
Асу-асу белдерім,
Орыстан қысым көрген соң,
Аса көшті елдерім,
Қайта айналып келгенше,
Сіздерді есен көргенше,
Қош, аман бол, жерлерім (Сонда-Б.29-30).

Екінші өлең «Ақпан жыраудың Хорезмге келген соң айтқаны» деп аталады. Жыршы-жыраулардың өз өнерінің бағасын асқақтатып көтеріп жырлау дәстүрімен «Менің атым Ақпанды-ай, сөз сөйлеймін мақтанбай, ағалар сөйле дегенде, сөйлеуші едім тоқталмай» – деп, ақындық шабытпен желпініп алып:

Бес қалаға келген соң,
Қызыл шешек қаптады,
Қырмызы қызыл мақпалдай,
Өліп қала жаздадық,
Алланың өзі сақтады-ай.

Біз барамыз Дарғанға,
Амал бар ма салғанға.
Барсаң, сәлем айта бар,
Біздің елден қалғанға.
Және сәлем айтып бар,
Жуан би мен болысқа.
Билік бермей барамыз

Елдерге келген орысқа. (Сонда-30 б.) – деп, Қоңырат атырабына жеткеннен соңғы тіршілік дүниесін реалистік күйінде баяндаған. Өзге жұртқа жеткендегі халі, өз жұртынан кеткендердің трагедиялық күйіндей сипатталады. Ақынның сезім, мұңы айқын көрінеді. Ақын сөзі – елден айрылғандардың өмірі еді. Үшінші өлеңі – Қоңырат атырабына қоныс баса алмай, Әмүдәрияны өрлеп Дарған жеріне жетуін сипаттаған. Ақпан өлеңдері туған елден айрылғандардың жан дүниесінің сыры, шындығы болып табылады. Ақын тағдыры үш өлеңде де нақты көрініс тапқан.

Жақсылық Мамытұлы (1899-1961). Т.Айбергенов «Жақсылық жыры» өлеңінде:

Ол айтқан жырдан қандай жыр аса алған,
Ол тартқан күйден қандай күй аса алған,
Табиғат оған барын құя салған,

Мың бұлбұл таңдайына ұя салған (Т.Айбергенов. Арман сапары. Алматы-1963. 53 б) – деп жазғанындай өнер иесі еді.

Ж.Мамытұлы 1899 жылы Шымбай ауданы, «Мардан ата» жерінде туылған. Кейін әкесі Қоңырат атырабына, «Қара бура» жеріне көшкен. Сонда кәметке жеткен. Әкесі өнерпаз, сауатты болған. Ол әкесінен оқыған. 1928-1936 жылдар аралығында әртүрлі қызметте болған. 1936 жылы «Есім ахұн» ауылында колхозға мүше болып кіреді. 1937 жылы колхоз жолдамасымен Хожелі қаласындағы бухгалтер дайындайтын қысқа курске түсіп, оны бітіреді. 1938-1939 жылдарда есепші, 1940-1941 жылдар арасында Ленинград колхозында өндіріс бастығы, 1947-1949 жылдарда осы колхоз бастығы, 1950-1953 жылдары қой ферма меңгерушісі, 1954 жылдан денсаулығына орай зейнеткерлікке шығады. 1961 жылы өмірден аттанып кетеді.

Жақсылық әншілік өнерінің қалыптасуына, өркендеуіне нағашысы Дәриябай Төребаевтың ықпалы, тәлімі, тәрбиесі басым болған. Себебі Дәриябай «Айым торы», «Нұрғы-Зарын», «Қалманбет» дастандарын түгел игерген, әндік саз жетілдірген және оларды қайта жырлаған адам. Кейбір деректерде «Гөрұғлы» дастанын да айтқан деп те (Н.Дәуқараев атындағы Тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қоры. Р-94, инв. 36804, 1605.) көрсетіледі, бірақ жырлар хатқа түспеген, уақытында іздеушісі болмаған.

Жақсылықтың сұлу әндері көпті еліктіріп, тал жібектей жүрекке жылы тиіп, жағымды есітілетін. Әнсүйер қауым әнші алдында тұшынып отыратын.

Егде қарттар моншақты көзімен бас изейтін. Отарлау қысымымен туған мекенін, хандардың шапқыншылық зорлығымен жерін тастап, басқа орынға бас алып көшкендерін есіне алған. «Біз балапан ұясынан адасқан» – деп мойындайтын.

Одан шығып біз көштік Хорезмге-ау,
Өзіміздей жастармен болдық таныс.

Ақ Кенже-ау,
Қыз Кенже-ау,
Жан құрбым,
Үйрендің бе,

Жат елге-ау – (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж- 82 б.) – деп, «Ақ Кенже» әнінің қайырмасын зарланып қайырғанда қара көздер жас суына шомылған.

Жан құрбым,
Үйрендің бе, жаным...

Жат елге-ау- сөзі тіп-тіке жүйкеңе дәл ұрады, қасиетті ата мекеннен, туған жерден, туған елден «абайламай айрылған» шағыңды қайта қозғап, қаруға қол создырады. Бірақ . . .

Азамат болса жақсы елдің қамы-ай,
Кетпейді ел қамдаған ердің бағы-ай.
Болады жүрген жерім күнде базар,
Сау жүрсе, бұл Жәкеңнің тіл мен жағы-ай. (Сонда, 5 б.).

Ән мен термені, эпостық жырларды өте шебер орындаған. Сондықтан Жақсылық айтқан халық шығармалары есте сақталып қалатын.

Жақсылық 1925 жылдан Шымбай, Дәуқара, Төрткүл, Шорахан, Шаһаббаз, Түрікменстан қазақтарын аралап, әншілік, жыршылық өнерімен көзге түскен.

1926 жылы Шымбай қаласындағы бір жиында қарақалпақтың жезтаңдай жыраулары Әбдірасули, Бегмұрат көр, Ерполат жырау және қазақтарға мәлім Әбдімұрат, Серімбет, Дәриябайлар қатысады. Осы жиында Жақсылықтың әншілігі көпке танылады.

Эпостық жырларды орындаушы Ордабай жырау, пұшық Асқар, Жұмабай, Амантұрлы, Айтымбет, Лепес, Тілеумағамбет, Ережептен үлгі көрген Жақсылық «Қарасай-Қази» жырын көп жырлаған. Жыр төкпе термелік мақаммен жырланатын жыр. «Қарасай-Қазидың» қым-қиғаш тартысқа құрылуы, композициялық шарықтау шегі, батырлардың қызылбасқа аттанып, табан жолды бастауға тартысып бара жатқан жері мол. Осы қимыл әрекетті, ырғақты жеткеру кезінде жыршы таланты, өнері айқын көрінеді. Бұл тұста ол айқындала түсетін. Әннің де, терменің де өз мақамы, өз ырғағы - құбылмалы екпін, серпіліс, еліктірер жыр өзегі. Міне, осы бір сәтті, қимас көріністі сәулелендіріп, өзі де оны сезінген сәтте психо-физиологиялық қалді басынан кешірген. Қол бастау, жол бастау, бірінші болу өмірдің өзектес ірі мәселесі екендігін әсем әуез бен сөз айнытпай жеткізетін.

Өнерге бұл дәуренде ғылым артық,

Ғылымды тоқып алған тілім артық.

Сайраған бұлбұл құстай үнім артық.

Жігіттер жастан оқып өнерлі бол,

Қор болмас қимылдаған шеберлі қол (Сонда, 76 б.) – дейді. Жаңа ой дүниесі жетіліп, сана серпіліп, оянып жатқанда болашақ өмірдің асулары ғылым, білім өнер арқылы ғана алынатынын терең ұғынған ақын-жыршы мерекеде, жиын орындарында өнерлілікті насихаттаудан танбайды. Дидактикалық ой-пікірі арқылы ақындық поэзиядан жыраулық дәстүрге қайта оралып отырған сәттері көп. Сөз өнері, әншілік

өнері, күйшілік өнері, жыршылық өнері – бәрі де тәрбиенің өткір құралы. Адамды кемелділікке жетелейтін өнер ғылым-білімді, ізгілікті насихаттаудан танбайды.

Ол өнер де үйренуден, үлгі алудан өркендейтінін баяндап, жігітті тану, оны білу жігіт жолдасы арқылы айқындалатындығын айтып, педагогикалық тәлім-тәрбиені өнеге етеді.

Шығыс поэзиясында дәстүрлі қалыптасқан үрдістердің бірі туындыгер өзінің есімін өлең тармақтарында келтіруінде. Ол дәстүрдің жалғастығын танытады.

Болады жүрген жерім күнде базар,

Сау жүрсе бұл Жәкеңнің тіл мен жағы-ай . . . (Сонда, 75 б.).

Тындасаң шарифаттан аулақ емес,

Ән салып, бұл Жәкеңнің айтқан жыры (Сонда, 76 б.).

Менің атым – Жақсылық,

Айтатын жырым – заңшылық (Сонда, 77 б). Жоғарғы жолдар ақын бейілін танытады. 1999 жылы қыркүйек айында «Арзымбет құм» деп аталатын жерінде, Қоңырат ауданы боп Жақсылық Мамытұлының 100 жылдық мерейтойын атап өтті. Зиратына естелік орнатылды.

Одан жазылған «Ән басы», «Ыңғай-ау», «Көк айдай», «Көкем-ай», «Еркем-ау», «Зияш-ай», «Екі жирен», «Ақ Кенже-ау», «Байтақ ата» әндері күшті дауысты қажет ететін шығармалар еді. Оған Жақсылықтың тенор дауысы қиналмай жеткен. Ол қарақалпақ әндерінен мұнды «Бозатауды», «Ел қайда» және Муса бақсы әндерін насихаттаушы, жеріне жеткізіп айтушы, орындаушы да болған.

Жақсылық Төлепов (1905-1972). Бесқала қазақтары ақын-жыршылары ішінде өлең-жырға қазыналы кісілердің бірі – Жақсылық Төлепов еді. Ол арабша алфавитке де, кирил жазуына да сауатты, жүйрік болған. 1929 жылы «Ленинград» колхозында есепші, 1930 жылдан бастап Қоңырат ауданының 4 ауыл кеңесінде хатшы, 1936 жылдан қара ағаш кесетін жұмысшыларға бригадир, 1940-1941 жылдар ортасында Петка Талгашев қарамағында кеме айдаушы, 1941 жылдан бастап Қоңырат қаласында Аралов Мәулен ұйымдастырған, халыққа өнер қызметін көрсеткен халық театрында әнші-қызметші боп

істеген. Халық артисі Сарыбаев Түлекпен қызметтес болған. 1945-1953 жылдары театр директоры Сараев Кенженің рұхсатымен табысынан пайыз төлеу жолымен халық ішінде дербес жыршылық жасаған.

Жақсылықты төрт негізден тануға болады. Ол, біріншіден – қарақалпақ аймағы қазақтарын қазақ жырымен, әнімен сусындатушы; екіншіден – қарақалпақ аймағы қазақтары ақын-жыраулары материалын жинаушы, хатқа түсіруші – фольклоршы (собиратель); үшіншіден – қазақ жырауларының ұстаздық – шәкірттік жалғастық шежіресін білетін, әрі ел ішінен сұрастырып анықтап жазатын фольклор тарихшысы, әдебиетшісі. Мәселен, Қарақалпақ жыраулық мектебінде Дүйсенбай есімі аталған. Ол қарақалпақша да, қазақшада да жырлаған. Сол Дүйсенбайдан Қарасай, одан Сейіт, Жұмабай, Сейіттен Дәриябай, Дәриябайдан Жақсылық Мамытұлы, одан Төребай мен Жұмағали Әлиев, Төребайдан Бағымбай жыршылық эстафетасын жалғастырған. Дүйсенбайдың екінші шәкірті Тұрман қожа, Тұрманнан Асқар тәрбиеленген. Асқар Тілеумағамбет ақынның «Асқар батыр» атты тарихи жырының бас қаһарманы. Асқар әрі ақын, әрі әнші, әрі жыршы болған. Ол «Қарасай-Қазиды», «Қобыланды батырды» көп жырлаған. Өзі де батыр болуды армандаған. Асқар Қарақалпақстанда кеңес өкіметі орнайтын жылдары түрікмен басмашыларымен болған соғыста қаза болды.

Асқар жыраудан Қошқар, Қошқардан Марабай мен Қуат, Қуаттан Нұрылла жыршылық кәсіпті, өнерді үйренген, әрі ұстаз жолын жалғастырушылары болды. Төртіншіден – эпикалық жырлардың басылым көргендерін қиссахандық жолымен ел ішінде насихаттап, қиссахандық өнерді қазақтар арасына танытушы болған. Жақсылықтан «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек», «Қарасай-Қазиды», «Мұңлық-Зарлық», «Палуан қыз», «Сейдәлі мен Бәйім айтысы», «Сейдәлі мен Ділда қыз айтысы», «Әбубәкірдің ноғаймен айтысы», «Рамуз патша» мен ақындар шығарған терме, толғау, ән текстерін жергілікті зерттеуші-ғалымдар Қ.Жұмажанов т.б. хатқа түсірген.

Ақын-жыршылар әдеби мұраға ұлттық рухани қазына деп қарап, ардақтап, халыққа насихаттап, оларды ұлы күш, абзал дүние деп есептеп, ұрпақтан-ұрпаққа жетуін қамтамасыз ететін сап көңілді адамдар болған. Атамұрамыздың ең қымбаттарының бірі, ел сүйген естелік жыр «Қыз Жібек» халық жыршы-орындаушылары қалыбынан терең орын алған. «Қыз Жібек» 1894 жылы Жүсіпбек Шайхисламовтың баспаға дайындауында Қазан баспасында басылып шыққан. Дәуірдің «рухи керуені» арқылы бұл басылым Бесқала атырабында өзбек, қазақ, қарақалпақ, түрікмен арасына жетіп келеді. Базар саудасында тез қолма-қол болған дүрдана кітап халыққа тез таралып, қиссахан-шайыр, жырау-бақсылар репертуарынан тұрақты орын алды. Шығарма сюжетінің қалыбын сақтап, оны жырлаушылар өз тілінде игеріп, қазақ жырын ұлтына насихаттаған.

Жақсылық Төлепов жырлаған «Қыз Жібекті» 1969 жылы шілде айында хатқа түсті (Ниетуллаев С. Аббаз Дабылов. Кітапта: Қарақалпақ совет әдебияты тарихының очерктері. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968ж. 186 б). Қыз Жібектің тағы бірін Мырзанов Есберген репертуарынан жазып, 1976 жылы Н.Дәуқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институты қолжазба қорына тапсырған (Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988 ж, 187 б). Ол «Қыз Жібек» пен «Қарасай-Қазы», «Төрехан» жырларын, қазақтың терме-толғауларын хатқа түсіріп, қол жазба қорына тапсырып, қайырлы жұмыс тындырған.

Жақсылықтан жазып алынған қолжазбада Сансызбай үйленгеннен кейін Жібек түс көреді. Түсін Сансызбайға жорытады. Жібектің түсі: «Шулаған топ қарға көрдім, көп қарғаны шулатқан түйғынның соңына түстім» дейді. Тағы да: «Бір түйғын көп қарғаны іліп алады. Сондай қызық тамаша көрдім» – дейді. Жібектің түсін Сансызбай былайша жориды.

Қалмақтан көп әскерлер келеді екен,

Тілекті бізге құдай береді екен,

Қарға қуған түйғының мен екенмін,

Келген қалмақ бәрі де өледі екен
(Н.Дәуқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институтының

қолжазба қоры. Р-121, инв. 46271) – деп, Жібекті тоқтамдылыққа әкеледі. Жағалбайлы еліне, Сансызбайдан Жібекті тартып алмақшы болып, көп қалмақтар аттанып келеді. Қалмақ пен Сансызбайлар ортасында қырғын соғыс болады. Сансызбай өзін, Жібекті, елін жаудан тазартады. Жеңіс туын қолына ұстайды. Дастан қос жастың қайта қосылған қуанышымен бітеді.

Сереке жырау, Қалмұрат жырау, Өтешбай жырау, Теңізбай жырау, Кердері Құдайберген жырау, Керейт Жалғасбай жырау, Әлім Жұмағали жырау, Кете Қайролла жырау «Алпамыс», «Қобыланды», «Қарасай-Қази», «Бозұғлан» дастандарымен бірге «Қыз Жібек» жырын да жырлап өткен. «Қыз Жібек» жырын қазақ ақын-жыршылары қазақтар арасында кеңінен жырласа, туысқан қарақалпақ, өзбек, түрікмендер қазақтардан қалыспай «Қыз Жібекті» халқына жырлап таныстырған. Қарақалпақ әдебиетінің ірі сөз зергерлері Аяпберген Мусаев, Мінаж Матсапаев, Аббаз Дабылов және көптеген қиссахандалар «Қыз Жібекті» басылымдар арқылы елге оқыған. Әдебиетші-ғалым Сағынбай Ниетуллаев «Аббаз халықтың көркем сөз өнерінің алтын қазынасы болған халықтың ауыз әдебиетімен жақсы танысады, оларды жинайды. Олардан сұлу сөзді, маржандарды қалай тізуді үйренеді. Ол халық арасына кең тараған «Алпамыс», «Жүсіп-Ахмет», «Ғаріп-Ашық», «Гөрұғлы», «Қыз Жібек», «Мұндық-Зарлық» және басқа да халық дастандарын сүйіп оқиды» (Ниетуллаев С. Аббаз Дабылов. Кітапта: Қарақалпақ совет әдебияты тарихының очерктері. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968. 191 б)– десе, С.Ахметов «Аббаз бұларды жатқа айтатын болған» (Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – 63 б.) – дейді.

Ақын-жыршылар, бақсылар атқарып, қиссахандалар оқып, шайырлар сөз маржанын тізіп, ұлттық байлығымыз, рухи қазынамыздың бірі – «Қыз Жібектің» «Түркістан, Хорезм мекенім менің, Бес қала теңіздің атырапы елім» – деп, Бердақ атаған аймақта қандай деңгейде таралып, жырланғандығын айттық. Демек, бір халықтың мұрасы өзге халық үшін де қызмет етіп, ауыздан-ауызға, елден-елге, жүректен-жүрекке өтіп

отырған. Мәселенің осы жағын есепке алсақ, онда қазақ халқының көңіл төрінен орын алған «Қыз Жібектің» Өзбекстан, Қарақалпақстан аймағындағы атқарушыларынан жазылғандары түркі тілдес халықтарының әдеби бірлігін, туысқан-татулығын танытады демекпіз.

Жақсылық дәуір тынысын танытушы шығарма-термелерге ие ақын. «Жақсылықтың белгісі» шығармасы тақырып атамасымен редифтiк ұйқас күйiне тартылып, «белгiсiне» iзбездi жауап берiп отырады. «Жақсылардың белгiсi, насихат сөздi тыңдайды», «Ақындықтың белгiсi, жыр жолдарын арнайды», «Әдiлдiктiң белгiсi, екеу болса дауагер, екеуiн бiрдей тыңдайды» (Жұмажанов Қ, Тортқұлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж-, 84 б) – деген. «Бiлiмсiз туған iнiден, Құрбы-қатар тең артық» (Сонда, 91 б.) – деп, «Жал пiсiрiп жая ассаң» өлең-термесiнде жақсы мен жаманды, бiлiмдi мен бiлiмсiздi қарама-қарсы қойып, халық термесi үлгiсiмен қандас қауымды iзгiлiкке үндейдi. «Осындай теңдiк кең заман» термесiнен:

Халыққа ұран шаштырған,
Халық бiлiмiн арттырған.
Қиын қыстау жерлерден,
Су түспеген көлдерден.
Адам бармас шөлдерден,
Халыққа пайда таптырған,
Строй салып елдерден,
Шам жанбаған жерлерге,

Электр шамын жақтырған (Н.Дауқараев атындағы тарих, тiл және әдебиет институтының қолжазба қоры. Р-121, инв. 46271)

заман өзгерiсiн, дәуiр шындығын жырлауда көптiң сапында болды. Мұны саяси жағдай ықпалы дегеннен өзi жасаған дәуiрiн бар дәуiрден артық санап, өскен ортаның азаматы боп танылуды мұрат тұтқан ақын арманының көрiнiсi деп бағалаған жөн сияқты.

Жылдан-жылға халқымыз,
Өсiп дамып келедi,
Өз алдына қонғалы.

Заманның түрін бәйіт етіп,
Жақсылықтай ағаның,

Осы жерде болғаны (Н.Дауқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қоры. Р-121, инв. 46271) – деп, «Жер жүзінің кедейі» термесінде дәуір шындығына деген дүниетаным мен субъектілік бағалауын келтіреді. Оның бұлардан басқа «Құрметсіз көрген өмірден», «Алдымдағы ағалар», «Терме», «Әуел-әуел әуел-ақ», «Байдың көркі бақпенен», «Құлағың сал жігіттер», «Балам көп деп мақтанба», «Перзент қадірін білмейді», «Ақылсыз туған ағадан», «Білімсіз деген ағаңыз» туындылары:

Өлең терме, ән терме,
Алдарыңа жан халқым,

Түйдек-түйдек тастайын (Жұмажанов Қ, Тортқұлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж., 86 б.) деген ниетінен шыққан. Аталған ақын шығармалары оның білім деңгейін, азаматтық борышын танытады.

Ерқожа Құлпыбайұлының (1907-1981) репертуары әкесі Құлпыбайдан ауысқан. Мойнақ ауданы атырабына әйгілі болған.

Ерқожа әке дәстүрін жалғап, Әмудің Аралға құяр сағасында өмір сүрген жасаған ақындардың, жыршылардың термелерін жазып алып жинаған, жаттаған. Сейдәлі ақын айтыстары мен Тілеумағамбет ақын шығарған «Асау-Барак» жырын жыршылық дәстүрімен өзі өскен атырабына насихаттаған. Ерқожа халық жыры мотивінде бірнеше терме-өлеңдер шығарған.

Қарақалпақ аймағы қазақтарының ақын-жыршыларында өзін таныстыру, ұстазы кім екендігін баяндау, қандай ақыннан, жыршыдан тәлім алғанын атап отыру, соны мақтанышпен сөз ету, олардың шығармаларына асқақтық баға беру және өзін де солардай сөз өнерінің, жыршылық өнерінің жүйрігі деп таныстырудай қалыптасқан дәстүрі бар. Ол айтыс ақындарының айтыс үстінде қарсы ақынды жүйелі сөзден адастыру үшін қолданылатын тәсілдей еді. Бұл – көне эпостық жырлардағы жекпе-жек кейіпкерлер сөздерінен көрінетін, әріден келе жатқан

көркемдік дәстүр. Әрбір жыршы немесе суырып салма ақын жыр орындау кезінде тыңдаушы назарын көбірек аудару ата-анасы, туған-туыстары, ұстазы жөніндегі мәліметтерді игеруі - ақын, жыршылардың басты жетістігі. Ерқожа:

Әкемнің аты Құлпыбай,
Өзімнің атым Ерқанай,
Ерқожа деп кетіпті

Атандырып соңғыға-ай (Сонда, 95 б.) – дейді. Тағы да «Мен қашанғы бұлбұлын» өлең-жырында:

Мен қашанғы бұлбұлын,
Топ ішінде сайраған,
Мен – бақшада қызыл гүл,
Қызара күліп, жайнаған.
Мен – халық үшін туған ұл,
Дұшпанынан қорғаған.
Мен – халықтың базары,
Алқалы топта ойнаған.

Көңілім –желді, тіл- жүйрік,
Тереңнен жауап ойлаған (Сонда. 95 б.)

– деп таныстырады. «Кел жастар, осындайда оқып қалың», «Көңілім сенен не пайда», «Кей жаманға сөз айтсаң», «Жаманның болмас қадірі», «Бисмилла деп сөйлейін», «Жалғыз үйдің иті жатпайды» өлең-термелерінде ғылым, татулық, бірлік, достық, әділеттік жайлы толғаған.

Ел қайғысын кім ашар,
Төрт құбыланы тең басқан,
Сөйлесе әділ хан ашар,
Аққан сумен көгерген,
Түрленген жасыл көк ашар.
Сабырлық ерге жарасар,
Ерлерді бекер демендер,
Халық қамын жоқтаған. (Сонда. 104 б.)

– дегені бұрынғы жыраулық поэзия дәстүрі негізіндегі дәуір сөзін жеткізумен орайласқан.

Ерқожа қызыл империя саясатынан именбей діни сарындағы өлеңдер де шығарған. Бірақ осы әрекеті оның жүйке ауруына да себепші болған. Ақынның соңына шырақ алып

түскен, кеңестік идеология оның еркін самғауына біраз кедергі болған. Ол бір өлеңінде «Дін деген не?» деп сұрақ қойып, соған жауап береді.

Қалыбында өзіңнің,
Тұрады ақыл-ойменен,
Түсіндіріп айтқанда,
Міні жоқ тузу жолменен.
Түзу жүрсен сол жолменен,
Құдайға сонда құл деген.
Түзу жолдың мәнісі,
Адал жүріп, шын сөйлеп,

Қалыбында тұр деген (Сонда, 100 б.) – деп, дін адамзаттың жан дүниесінде болады дейтін оймен қабысады. Аймақтағы ақын-жыраудың дүниежүзілік ой-пікірдің ауқымында сөз түйіндеуі құптарлық. Ол «Дінсіздік деген не?» дейді тағы да:

Өтірік, ұрлық, алдаушы,
Кісінің ақын жалмаушы,
Пайманасы толса да,
Мұқтажға бір зат бермеген,
Дүниені қуып арсылдап,
Хабары жоқ дінменен.
Өтірік, ұрлық, қулықпен,
Амал қылып, мал жиған.
Құдайдың көрер көрімін,
Өмірінше көрмеген (Сонда, 101 б.) – деген.

Халық поэзиясында кездесетін жақсыға қарсы жаманды, опасыздыққа қарсы абзалдықты қою дәстүрі Еркожада жеткілікті. Ауыз әдебиеті қайнарынан кемел тапқан, сол негізде шығармашылығын шығарып дамытқан ақын жүйке ауруынан айықпай 1981 жылы 26 тамызда көз жұмды. Мәйіті туған жері Мойнақ қаласы қасындағы «Тоқпақ ата» деген қорымда.

Әрбір азамат туған елден алыстап кеткен сайын туған елінің сөзі, жыры, әні, үні, қадірі арта түседі. Көкіректе ата жұртқа деген сағыныш сазы бара-бара ұлғаяды. Туған ел әнінің мақамдық сазы ой-сананы оятады. Ата мекенге ат басын тірегенше, ата жұртқа оралу идеясы жүректің қақ ортасында

өртеңіп, жалыны биіктеп жата береді. Сондай отаншылдықты Дәуқара атырабында жасаған ақындарынан да көреміз.

Қосым, Қазан, Өтім, Серікбай, Еденбай ақын-жыршылардың өмірі мен шығармашылығы туралы толық мәлімет берудің мүмкіншілігі болмады. Бірінің сөзі табылса, екіншісінің өмірбаяндық дерегі кем болды. Бірақ, Дәуқара атырабында қазақ сөз өнерін таратушылары мен шығарушыларының бірін-бірі толықтыратын сөз бен ой тұтастығы байқалады. Сондықтан, тақырыпты өңір атымен атап, сол жерде өмір сүрген өнерпаздар жайлы мәліметті бірімен бірін сабақтастырып беруді мақұл көрдік.

Қосым 1816-1890 жылдарда өмір сүрген.

Ақынмын деп болар ма?

Көкіректен ашылған,

Ақылдың көзі болмаса...

Шешенмін деп болар ма?

Артында сөзі қалмаса. (Сонда, 7 б.) –деген көп толғамды сөзі бар. Жыраулар поэзиясын байыптап қарастырсақ, онда дидактикалық сарын жетекші орында болады. Адам өмірі мен оның кезеңдерін баяндау, жырлау, үгіт, ақыл-кеңес айту басты мұраты секілді. Қосым сөзіне осы тұрғыдан қараймыз. Оның толғауларындағы қорытындысы да өмірлік тәжірибесінен жинақталған ой.

Парасатты кісі өмірлік тәжірибесін түйіндемей кете алмайды. Қосым да шығармашылығын солай жинақтаған. «Бастайын «бісмілла» деп әуел бастан» деген өлеңін де жеті күннің қызметі баяндалған.

Жаратты жексенбіде Жер мен Аспан

Туғызды дүйсенбіде Ай менен Күн.

Дүниеге теңдей жарық нұрын шашқан.

Жаратты түрлі мақлұқ сейсенбіде.

Жан беріп баршасына қалдырмастан,

Дүниеге су келтірді сәрсенбі күн,

Мехирдей мәуіж ұрып, дәрия тасқан,

Жаратты жәннет, дозақ бисенбі күн,

Жәм болды періштелер құлпын ашқан.

Жаратты Адам Сапиды жұма күні,

Жан біткен барша жанға рызық шашқан.

Әзәзіл нәсілі оттан жан болыпты,

Адамды азғыруға болып дұшпан.

Сенбі барша күннен бос тұрыпты,

Ол күні ешбір нәрсе жаралмастан (Сонда, 8 б) іс істеген. Ақын алты күннің қай-қайсысына да қызметіне қарай қасиетті күн есебінде танытады. Тек сенбі күні әзәзіл дүниеге келгендіктен, пенде ол күні сақтықпен тілін тиып, байқап жүрсін дегенді нұсқайды.

Ж.Сағынбаев (1875-1945) шындығында күйшілік өнерді жетік игерген талант иесі болып, той-мерекелерде түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ мұра болған терме-толғауларды, «Алпамыс», «Қоблан», «Едіге», «Гөрұғлы», «Қыз-Жібек», «Ер Тарғын», «Шанжархан» дастандарын жырлаған, дутар мен домбырада қазақ, қарақалпақ, өзбек, түрікмен халық күйлерін шебер атқара алған айрықша талант иесі. Қ.Аралбаев «Сөз сөйлейін термелеп» атты мақаласын – «Нұрлы жол» гәзетінде жариялады. Онда: «Жұмағали жырау Сағынбаев шығармашылығы хақында (Аралбаев Қ. Сөз сөйлейін термелеп. (Жұмағали жырау Сағынбайұлы шығармашылығы туралы). ..Нұрлы жол, 27(706), 1-сәуір, 2000 жыл) сөйлеп, оны 1876 жылы туылған деп көрсетеді. Ол «Қарасай-Қази», «Гөрұғлы», «Едіге», «Алпамыс», «Қыз Жібек», «Шанжархан» жырларын баспада шыққан нұсқалары негізінде және қолжазба түрінде тараған көшірмелерді қиссахандық жолымен әндетіп, жаттап, соң сазға қосып жырлаған.

Қарақалпақ халық шайырлары Аббаз Дабылов, Садық Нұрымбетов, Қазақбай Хожаниязовпен достық, шығармашылық байланыста бірге болған, солардың тікелей ықпалы арқылы қарақалпақ әдеби тілін игеріп, өлеңдер де жазған. Алғашқы өлеңдерінің басылым көруіне Асан Бегимов қамқорлық еткен. Олардың қызметтес болуы туысқандық, достық деңгейіне жетіп, ғұмырының соңына дейін жалғасқан.

Жұмағали қайтыс болғаннан кейін Шәмшет Хожаниязов, Сәдірбай Мәуленов ақын өлеңдерін Н.Дәуқараев атындағы Тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қорына тапсырады. Ол ақынның 1932-1939 жылдардағы туындылары

еді. Онда «Қараөзек тұрмысынан сөз», «Жалқауға Примовтың айтқан сөзі», «Үш шайырдың айтысы» бар (Н.Дауқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қоры. Р-23, инв. 4176).

Көркем туындымен айналысқан ақын дәуір жаңалығынан кейін қала алмайды. Белгілі дәуір қаһарманы Гүлзира Артықова туралы арнау туындысын «Орденді» деп атаған. Бұл шығарма көлемі жағынан да, құрылысы, оқиғалардың баяндалуы тәсілі бойынша да поэма жанрына жатады. Шығарма үзінді болып «Әдеби альманахта» (Әдебий алманах. Қарақалпақ мәмлекет баспасы. –Төрткүл, 1938, –66 б.) басылған.

Ақын екінші дүниежүзілік соғыс қиыншылықтарын айрықша жырлайды. «Шегарашы» шығармасында Отан қорғаушыларын халық дастандарының қаһарманына балады.

Жеңін түріп, белін буып,
Сақшы қорғап туған елін,

Шекарада күн-түн тұрған (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж., 15 б.). Мәрттердің ерлігін ардақтайды.

Ақынның үлкен қызының күйеуі Мақаш Балмағамбетов екінші дүниежүзілік соғыстан Кеңес одағының батыры болып келгенде «Келдің бе, балам, келдің бе?» өлеңін шығарған. Өлеңді риторикалық сұрақтар арқылы өрбітеді.

Келдің бе, балам, келдің бе? ...

Халықпенен бірлікте

Жауыз жауды жеңдің бе?

Жағаласқан шайқасқан,

Алқымнан алып айқасқан,

Ажалды да көрдің бе?

Құрбансыз жеңіс келе ме?

Еңіреп жүріп егіліп,

Көп достарды көмдің бе?

Талай жерде тіріліп,

Талай жерде өлдің бе? (Сонда. 24 б.).

Ақын толғау-терменің халық әдебиетіндегі дәстүрін кемелдендіріп, «келдің бе?», «жеңдің бе?», «көмдің бе?», «өлдін бе?» сөздерімен толықтырып, әрі көмкеріп, көркемдеп, алғашқы тармақтарда баяндалған сұрақтар сезімге бойсындырылып, көрініс, уақыт, лирикалық сезім, авторлық көзқарас өте сұлу сезіммен ашып беріледі. Автор мен лирикалық қаһарман ортасындағы бірлік толық сақталып отырады, бір тұлға болып бірігеді. Уақыт тынысын тыңдаушы да, оқушы да лирикалық сезім арқылы бас қаһарманмен бірге, бір тыныста топтасып, жан сезім тербеледі, соғысқа қарғыс жаудырады.

Ақын халық әдебиетінде дәстүрлі тілге алынатын достық тақырыбын дербес авторлық шығармашылығына арнаулы арқау етіп алған. Сондықтан, бір топ өлеңдері достық, туыстық, жолдастыққа арналған. «Достық халықты жауға алдырмайды» деген халық даналығын ақын өз туындыларының басты лейтмотиві еткен. «Қарақалпақ мекенім, өзбек, қазақ, түрікмен бір атаның ұлдары» дейді.

Өзбек, түрікмен, қарақалпақ бауырым,

Сенің ауылың - менің туыс ауылым.

Сіздерменен бірге жасап, жаңардым,

Сіздер үшін айттым жырдың тәуірін (Сонда, 21 б.) – деп, әдеби мұраларымызбен үндестік табады. Сөзі де, өзі де халық аузында аңызға айналып, халық құрметіне бөленген, данышпан даналардың халықтар достығын нығайтудағы қызметтері өз алдына бір төбе. Әсіресе ақын, жырау, жыршы, қиссахан, бақсы-күйшілер бұл жолда көпке үлгі болған. Сол жыраулық поэзияға тән болған мұраны Ж.Сағынбаев та жалғастырды.

Күйсем егер достар үшін күйіппін,

Достық үшін құлармын мен биіктен,

Бүгін міне ой толғанып отырмын,

Жан достарым, мен сендерді сүйіппін (Сонда, 22 б.).

Достық, туысқандық сезімдерін өз шығармашылығында биік күйінде асқақтатып жырлауы, азды-көпті еңбектерінде мұра етуі – құптарлық.

Ж.Сағынбаевтың «Ақдария ауылында топқа түскенде айтқаны» деген өлең-термесінде:

Бесқаланың елінде,

Қарақалпақ жерінде,
Жұмағали жырау атандым.
Жасы үлкеннен бата алдым.
Халқымменен бір болып,
Алғыс алдым, бата алдым,
Жақсылардан нәр алып,

Азаматы болдым қатардың, - (Сонда. 25 б) – деген сияқты жолдар автордың өз жан сезімі, өмір шындығы еді.

Жұмағали ақын шығармашылығы достыққа, бірлікке, туған отанымызды терең сүюге тәрбиелей алатын өнегелі өлеңдер болып табылады.

Жалғасбай Аралбаев (1893-1987). Ол 1893 жылы Қызылорда облысы, Қазалы ауданында туып, сол жерде кәмелетке жеткен. Жыршылық өнерін туған, өскен елінде жетілдірген. Атақты Балқы Базардан бата алған. Жиенбай жырауды «ұстазым» деп мойындап, оның жыршылық кәсіп жолын жалғастырған. 1934 жылы Алматы қаласындағы халық шығармашылығы өкілдері бас қосқан слетке қатысып, жыр алыптары Жамбыл, Кенен, Шашубайды көзімен көріп, сөздерін тыңдап, ғибрат алады. Нартай Бекежановтың концерттік бригадасында қызмет жасаған. 1936 жылы Қазалыда Роза Бағлановамен қызметтес болған. 1937 жылы Қарақалпақстанда Тақтакөпір аудандық халық театрында, 1942 жылы Бердақ атындағы ән-би филормониясында әнші, домбырашы болып қызмет істеген. «Көрерге көркің болмаса» термесінде:

Мен бір жүрген кедейін
Кедейің байғұс келген соң,
Сөзге толар көмейің,
Көрген халық көз салсын.
Көлденеңнен жөнейін.
Мен бір жүрген нар тайлақ,
Жетекке неге ермейін?
Қалағаның сөз болса,
Қарынбайдың малындай,
Алдыңа салып берейін (сонда. 55 б.) – дейді.

Жалғасбай да импровизатор ақындар немесе халық жыраулары секілді репертуарларының молдығын мақтан етіп,

өзін-өзі көтермелей сөйлеу үрдісін қолданған. «Айдын-айдын көлдер бар» өлең-термесінде:

Айт десендер, шындайын,
Ор қояндай зымырайын,
Ақ домбыра қолға алып,
Олай-бұлай қағайын.
Үзілсе ішек тағайын,
Жас басымнан сөз сөйлеп,

Жұқарып жүр таңдайым, - (сонда. 55 б.) деген. Ақын-жыршының сөзі оның өнердегі қызмет жолымен астасып жатады. «Шайырлық жолы бір басқа, қол жетпейтін биік жол» екенін ұғынып шығармашылық жемісіне жауапкершілікпен қарайды. Адамгершілік, ізгілікті дәріптейді.

Жақсыдан тиер шарапат,
Көктен нұрлар тамғандай,
Жаманнан тиер кесапат
Ақырзаман болғандай, - (Сонда. 57 б.) – деген.

Қазақтың көпті көрген қариясы, халықтың ұлағатты сөзін көкірекке түйіп, тарқата жүрген Жалғасбайда өзге ақын-жыршыларда терең мәнге ие бола бермейтін ұлағаттылық бар. Ол:

Екі аяқты жараттың,
Серуен етіп жүрмекке.
Екі қолды жараттың,
Ұстаған ғылым білмекке.
Екі көзді жараттың,
Құранды қари тағаттап,
Жатпай оқып білмекке.
Таңдайға қызыл тіл бердің.
Зауық етіп ойнап, күлмекке,
Сөйлеген тілің жан болды-ау,
Аралап жүріп күлмекке,
Қасыңа жұбай жар болды.
Бес күн серік дүниенің,
Тіршілігін көрмекке,
Ұл мен қызды сүйдірдің,
Барлығын ақтық білмекке,

Өлім келді баршаға,
Ықырарға келмекке,
Осылай жырау сөйлесе

Жырауды тыңдау ермек пе? (Сонда. 62 б.).

Адамға берілген әрбір табиғат сиының тындыратын қызметін көрсетіп, олардың әрқайсысының адам ғұмырында бағалылығын байқатады. Соның бірі кеміс болса, орны толмас өкінішке айналатынын ұқтырады. Ақын-жыршы термелерінің міндеттері де осы негізде толастап отырады.

«Дін – адам адалдығының басты көрсеткіші. Діни сезімдер адамдардың басын біріктіруде маңызды орынға ие. Ғибраттардың көпшілігінің жамағатпен жасалуы қоғамға қаншалықты мән берілетіндігін көрсетеді. Құлшылық сәті адамдардың біріне-бірі ең жақындайтын кезі. Сондықтан діни рәсімдер қоғам мүшелерінің бірлігін нығайтады, олардың етене араласуына септігін тигізеді» (Бердібаев Р. Жыршылық дәстүр. – Алматы: Қазақстан, 1980. 14 б). Сондықтан ақын-жыршылар дінді насихаттауға термелерінде баса назар аударып отырады. Жалғасбай ақын да «Жат етемін алланы», «Әуелі алла ағынан», «Әуелі алла жараттың», «Мұсылман болсаң, адал бол» тақырыбында термелер шығарған.

Мұсылман болсаң адал бол,
Мол дәулетке желденіп.
Көңілге салма өкпені,
Құлшылық қылсаң әр уақыт,
Құлқуалла – бір Алла.
Дүние жанның панасы
Хауа ана екен, мүминім,
Әмме жанның анасы,
Жақсы менен жаманның
Ашылып жатыр арасы.
Нәдір ғайып деген бар,
Қадірлі келсе, қайтпаған,

Барлығы қазақ баласы (Жұмажанов Қ, Тортқұлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 65 б).

Адамға тиісті «саф сенім, ақ ниет, шыншыл сөз, дұрыс – амал әрекет, салауатты өмір салты, қажырлы қайрат, таза, жаны адал зейін – жалпы иманды тіршілік» (Құлсариева А.Т. Этика. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 15 б.) адам нұры болмақ. Жалғасбайдың дін туралы баяндауында осылар көрінеді.

Ж.Аралбаев жас кезінде қуатты кісі болған. Ұлғайған кезінде кісі жетегінде жүрді.

Басыңа бақыт қонбайды-ау,

Ұстаз тұтып, жол көрмей.

Дүние шіркін баянсыз,

Заманында өңгермей.

Ел қадірін ер білмес,

Жағадан алып ілінбей.

Ақылды туған азамат,

Ағайын керек жігітке.

Жігіттік деген бір дәурен

Тұрады топта сүрінбей.

Менмендік деген мысалы,

Қалады бір күн еленбей (Жұмажанов Қ, Тортқұлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 65-66 б) – деп, жастығын, ел, ер қадірін ардақтаған.

Базар жыраудың «Ақ толық-ай», «Күміс-ай», Шораяқтың Омарының «Өмір өткелдері» атты толғауын айтты. «Ахметбек пен Жүсіпбек» жырын жырлады. Өзінің жоғарыда айтылғандардан басқа «Жақсыдан тиер шарапат», «Кітаби сөз», «Асан қайғы», «Әлеумет келдің жиылып», «Мал мен бастан не қайыр», «Жігітке қояр талап бар», «Мақтанса», «Жыршы болғанмен не пайда» насихаттық өлең-термелері бар.

Алаңсыз болма, жігіттер,

Қайтысы болар бұл күннің.

Әзірейіл келген күн.

Жаныңа ара тұрмайды.

Дүниеден пенде қалмайды. (сонда. 60 б.) деп, «Терме» сөзінде айтқанындай-ақ сөз өнерінде қазақ сөзін насихаттаған, жыршылықтан ақындық өнеріне жеткен Жалғасбай сөздері

оның өлмес аты. Ақын сөздерін оның ізбасар шәкірттері Қарақалпақстан халық жырауы Алдаберген Тасқынбаев, ақын-жыршы Жәдігер Сарыбаев, Маспатша Камалов насихаттап келді.

Қазақ сөз өнерінің қарақалпақ аймағы қазақтарының арасында өмір сүріп, олардың туысқан халықтары арасында жұтылып, жоқ болып кетпеуіне елеулі еңбек сіңірген ақын-жыршылардың үшінші атыраптық тобы – Хожелі, Нөкіс аудандарының төңірегін мекендеген. Солардың бірі – Тұрман қожа. Жақсылық Төлеповтың қазақ ақын-жыршылары жайлы деректі дәптерінен, Мәтнийаз Тәжібаевтың хабарларынан Тұрман қожа туралы мәліметтер табамыз. Алайда бұл деректерде оның қашан туылып, қашан қайтыс болғандығынан хабар беретін нақтылы айғақ жазылмаған. Дегенмен, Тұрман қожа Нұрабылла, Қарасай жыраулармен замандас болғандығы мәлімет беруші сөздерінен байқалады. «Тұрман қожа термесінде»:

Жаз жайлауым сұрасаң,
Маздымхан сұлу сыртында,
Сарыкөлдің жағасы.
Өз жөнімді сұрасаң,
Миллион байтақ ішінде,

Атайы Қожа баласы (Сонда-, 31 б.) деп, өскен ортасын, жөнін баяндайды.

Маздымхан сұлу, Сарыкөл Қарақалпақстанның ескі ескерткіш орындары. Хожелі қаласынан Түрікменстанның Көне Үргеніш қаласына баратын жолдың сол жағында Маздымхан сұлу биік қыр болып көрініп тұрады.

Ақын-жыршылар туған жерін, мекенін өз шығармашылығында атап көрсетіп отыруы бұрыннан дәстүр болып қалыптасып кеткен. Бұл Қазтуғаннан басталған (Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989, Т I. - 29 б.) өнегелі дәстүр қарақалпақ аймағы қазақтарының ақын-жыршылары шығармаларында игі жалғасқан. Демек, Тұрман қожа да Маздымхан сұлу төңірегінде туылып, сол орында өсіп, ер жеткен. Аталған жердің азаматы.

Тұрман қожа жас кезінде қазақша айтқанда «бақсышылықпен», қарақалпақша айтқанда «порханшылықпен» танылған. Тұрман жырды жырлағанда аруағы қозып, бір орында отыра алмаған. Шыр айналып, бөксесімен жылжып жүріп жырлаған. Бөксемен жылжып жүргенін шабыттты шағында, жыр әлеміне берілгенін де өзі сезбеген. Мұндай психофизиологиялық көрініс пен қимыл көрермен мен тыңдаушының жыршыға барынша ықылас-ниетпен берілуіне жол ашқан.

Қаймақты көл сағалы,
Ел азбайды ағалы,
Тон тозбайды жағалы.
Ал қатарға ендірмес,
Мінген аттың жаманы,
Шырайыңды шығармас,
Ақ некенің жаманы,
Қапияда жол таппас,
Жігіттің жаман добалы,
Алдымдағы халайық,
Өлтірсең де жоқ дейді.

Сол жігіттің обалы (Сонда, 32 б.) – деген тәрбиелі өнегесі Тұрманның ақындық дүние танымын танытады.

XX ғасыр басында, қарақалпақ жерінде өмір сүре жүріп «дәуір сөзін» айқара ашып айта білген ақын – Тілеумағамбет (Қу молда) Аманжолұлы.

Тілеумағамбет 1860 жылы Қоңырат қаласына жақын, Үстірттің «Малшы» деген жерінде туған. 1900 жылдары Ақтөбе облысының Табын ауданына көшіп барған. 1913 жыл Ойыл өзені бойында тұрған. 1914 жылы Қарақалпақстан Республикасының Қоңырат ауданына көшіп келеді. Қазіргі «Көкдәрия» ұжымшарының аймағында өмірінің соңына дейін жасаған. Мәйіті «Дәуіт ата» қорымында. Ол дәуірінің сауатты адамы. Ахұн дәрежесіндегі білімді игерген. Тілеумағамбет Хиуада шығатын «Инқлаб құяшының» №21 санында «Тілеумағамбет Аманжолұлының осы жаңа заманға шығарған бір сөзі» басылған (Бижанов М. Сөйлесін жеті рудың Қумолдасы немесе ел арасында Қумолда атанып кеткен атақты ақын-жыршы Тілеумағамбет Аманжолов туралы бірер сөз.

//Достық үні, 1993. №25). Демек, ақын өзі жасаған дәуірден тыста қалмай, оған өз үнін қоса білген.

Тілеумағамбет ақынның өлең-термелері әр түрлі тақырыпқа арналған. Бірақ, бір-біріне жақын ой пікірде, идеяда өрбіп отырады. Кеңес кезінің дамытқан саясатынан тыс қала алмайды. Кеңес империясы орнаған орындардың бәрінде жасаған импровизаторлар да, жазба ақындар да – бәрі де дәуірдің бас жаңалығы деп таныған, мойындатылған Қазан төңкерісін, көпшілік партияны, оның көсемін мадақтау сол кездегі суреткерлердің нысанасында тұрды.

«Әмудәрия бойында» өлең-термесінде халықтар достығын сәтті жырлайды.

– Бізде мұндай тарих бар,
Надандықтан безбек бар,
Қарақалпақ, өзбек бар,
Ішкі жақтан қосылған.
Орыс, ноғай, татардан,
Әрбір түрлі халық бар,
Барлық кедей бірігіп,

Жасармыз деген үміт бар. (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 65-66 б).

Халықтар достығы халықпен бірге жасап келе жатқан тақырып. Достық тақырыбы күн озған сайын жаңғырып, жаңарып толыға береді.

Тілеумағамбет – жыршылық өнерінен, ақындық өнеріне жеткен адам. Халық шығармашылығында қолданылатын әсірелеу (гипербола), литота және оқиғаны баяндау, салыстыру әдісі Тілеумағамбет шығармашылығында сақталған.

Мынау кедей баласы,
– «Жет шошқа» – деп ақырып,
Бай адамның қолында,
Тас төбенді жарғанда,
Малды бағып жүр едік,
Бетіне байдың қарамай,
Күнім бүгін шыққансын,
Ауыз ашуға жарамай,

Ақымды бер деп сұраған,

Болатын едік сор маңдай-деген жолдар кедейлер күйін литота күйінде жеткізген. Бірақ, литоталық мәлімдеу өмір шындығымен берілген. Ақын әсірелеулерінде де заман шындығы риясыз емес. Демек, ақын ауыз әдебиеті материалындағы образ жасау әдісінен шеттемей, авторлық поэзиясында метафоралық, теңеулік шалқуларды шығармасына кіргізген. Сөйтіп, Тілеумағамбет өзі жасаған дәуір үніне өлең-термелері арқылы ақындық үнін қосқан.

Тілеумағамбет қазақтың дәстүрлі поэзиясына өлең-термелерімен үн қосса, айтыстары арқылы оны одан әрі жалғастырады.

Ақынның екі айтысы бар, бірі - «Тілеумағамбет пен Жақсылықтың жұмбақ айтысы», екіншісі – «Тілеумағамбеттің Адай ақынмен айтысы».

«Тілеумағамбет пен Жақсылық айтысы» сүре айтысқа жатады. Тілеумағамбет Жақсылыққа жолдаған жұмбағында: «Жұмбақты данаға жіберсең шешеді, наданға жұмбақ жіберсең, оны шеше алмай, әуеніне кетеді», сондықтан «ақыл жастан дегенмен, Сізді сынауға жұмбақ жібердім» дейді.

Үсті қотыр боз бие,
Өзі биік зор бие,
Мәуе жеміс жегені,
Иесі сырттан бағып тұр,
Боз биенің ақ сүті,
Екі емшектен ағып тұр,
Бір шараға құяды,
Әлі толмай тұрады.
Адамдар қайран қалады,
Бұл сөзімді ақылмен,
Ойлаған адам табады,
Шешіп алып сөзімді,

Айтып жүр деп жазады (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 198 б).

Жақсылық Мамытұлы ұстазы, ақын ағасының жұмбағын шешеді. Ол жұмбақты көп ортасында жыршылық өнерімен

жырлауға ыңғайлайды. Жұмбақты әуезділікке түсіреді. Ақынға «Жұмбағың жеңіл екен» деп, сын айтады. Жұмбақтың шешуі: «Орта Азия маңы екен, сол аймақтағы үсті қотыр боз биен, шарықтағы тау шығар, боз көрініп тұрғаны жырасы толған қар шығар. Мәуе-жеміс жегені жете біткен тал шығар. Екі емшегің Әмүдәрия мен Сырдериядан ағып жатқан су шығар» - деп келіп, ретімен:

Бір шараға құйғаны,
Өлі толмай тұрғаны,
Аральскі мор шығар.
Айналайын, молдеке-ау,

Осы айтқаным жөн шығар (Сонда 199 б.) – дейді. Жұмбақ шешіледі. Айтыс тартысқа құрылмаған. Ұстаз бен шәкірттің бірін-бірі «Сәлем хат» түрінде ой өрісін байқап көруден әріге жалғасбайды. Дегенмен, ол екі жақты бағалылығымен құнды. Бірінші – кеңістік пен дәуірді жұмбаққа түсіруі – тапқырлықты көрсетеді. Екінші – Тілеумағамбет ақын сал (паралич) күйінде жатса да, шығармашылықтан қалмағанын танытады.

«Тілеумағамбеттің Адай ақынмен айтысы» нағашылы-жиеннің тұрпайы сөз қақтығысынан әрі аспайды. Екеуі де бірін-бірі мұқатады, жерлейді, тілдейді. Бірақ, Тілеумағамбет:

– Бізден шыққан Жеті рудың,
Біреуі Әбубәкір шайырды,
Сенен шықты Қарасай,
Бізден шықты сөз толғап,
Ізім жырау, Талас-ай,

Екі жүйрік қосылса -деп, ру жүйріктері туралы мәлімет беруі құптарлық.

Тілеумағамбеттің тарихи жырлары екі тақырыпты қамтиды. Жоңғар қалмақтарымен болған күресті сәулелендіреді, екіншісі, яумыт басқыншыларымен соғысқан қазақ азаматтарының ерлігін сипаттауға құрылады.

Тілеумағамбеттің «Асау-Барақ», «Асқар батыр», «Ермағамбет батыр», «Марқабай мен Өтешбай батыр» жырлары өмірде бар адамдар туралы шығарылған шығармалар. «Асау-Барақ» жыры. Туған еліміздің елдігін, халқының тұтас бірлігін, азамат бастарының бостандығын сыртқы жаудан қорғауда

батылдығы, батырлығымен танылған халқымыздың қаһарман ұлдары аз болмаған. Халқымыз оларды қай кезде де ұмытқан емес, керісінше есімдерін аруақтаған, күй, аңыздарға ұластырып, ғасырлар қатпарында атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа насихаттап келген. Аталарымыз әрқашан батырлар жүректілігін, тар тұстардағы тапқырлығын шежірелеп, өсиет сөзінде, өнегелі ойында өрнектеп, әулеттерін ерлікке, Отанды сүюге үндейтін үлгі ретінде үйретіп, оларды түсіндірді, бұлардың қасиеттері жайлы жылы лебіздер айтты. Осындай жылы лебізге, қадірі кетпес құрметке ие болғандардың бірі – Барақ батыр Сатыпалдыұлы. Аруақтылығымен ел аузына ілінген, әулиелігі ұрпақтарына жалғасып жеткен Барақ батыр жайлы аруақты ақын Тілеумағамбет Аманжолұлы «Асау-Барақ» жырын 1914 жылы шығарған. Барақ пен Асау батыр мерейтойы қарсаңында қазақ, қарақалпақ басылым орындары мен үнқағаздарында Барақ, Асау, Тілеумағамбет туралы зерттеу, аңыздық деректер көріне бастады.

Кеңестік дәуірдің кесірінен Қу молда жазған жеті дастанның қолжазбасының жұрнағын да қалдырмай балалары жоқ қылғандығынан, қазір бізге соның ішінен ауыздан-ауызға «Асау-Барақ» жыры қысқаша, «Асқар-Қыдыр» азын-аулақ жетіп отыр. Қу молданың аты да солармен бірге жерленді деуге болады. Әйтпесе, қазақтың нағыз ескерткіш орнататын ақыны Қу молда болды. Бірақ, ақын шығармалары түгелдей «жоқ болды» дегені шындықпен үйлеспейтін еді. Себебі, халық қай кезде де қадірлі сөздерді басын бәйгеге байлап жадында сақтаған, көшірмелерін көзден таса қып ұстаған.

Қарақалпақ аймағы қазақтарының ақын-жыршылары Сталин аренадан кеткен соң Тілеумағамбет сөздерін ел ортасына шығара бастайды. «Асау-Барақ» жыры мен Тілеумағамбет туралы Көшекбаев Н, Күзембаев Н, Иман Б. мақалаларында сөз болды. Барақ – жеті рудың Табыны. Ата-тегі де мәнді. Ол Лабақ есімді әкеден тарайды. Барақ 1743-1840, Асау 1763-1866, Дәуіт – 1787-1874 жылдар арасында өмір сүрген.

Қазақ эпикалық жырларын зерттеуде, жанрлық ерекшелігін танып білуде, эпостық жыр мен тарихи жырлардың өзіндік

белгілерін анықтауда ғалымдарымыз біріне екіншісінің, оған үшіншісінің жеке ой-пікірлері, нақты дәлелдеулері тау басынан бастау алған ағын дәриялардың ағып келіп, бір теңізге күйғанындай екендігін ұғынамыз. Ол пікірлер бірін-бірі толықтырып, қазақ әдебиеттану ғылымының сапалық қауқарын арттырып, эпикалық жырды зерттеудің теориялық дәлдігін кемелдендіретін пікірлер болып шыққандығы қуанарлық хал. “алымдар пікіріне сүйеніп, «Асау-Барақ» жырын эпостық-тарихи жыр деп айтпақпыз. Себебі, Тілеумағамбеттің «Асау-Барақ» жырынан екі жүйені көруге болады. Біріншісі – жырдың бас қаһармандары Барақ та, Асау да отқа түссе күймейтін, жау оғы оған жетпейтін, пірлері төңірегін кәміл қорғайтын батырлар мен тарихи оқиғаға араласқан нақты адамдар болып жырланған. Сондықтан «Асау-Барақ» батырлық пен тарихи жырлардың басы тоғысқан авторлық поэзияда эпостық-тарихи жыр деп жанрлық ерекшелігін танымыз. Себебі, мұнда тарихи «Жылнамалық жазбалардан кем түспейтін» деректер бар, батырлық жырларында мол кездесетін аруақтар да бар. Ақынның «Асау-Барақ» жыры:

Төрт төңірек жауменен,
Атысып қазақ күн көріп,
Баланы жаудан қорғаған.
Орыстан бұрын қазақтың

Қалмақ еді бір жауы (Аманжолұлы Т. Асау-Барақ. -Хожели, 14 б.) болған кезді өзіне қамтиды. Елінің елдігін сақтауда қазақтың төрт төңіректегі жаумен күрескендігін қазақтың өткен тарихынан белгілі. Қазақтың шұрайлы, құнарлы жерін иемденуге сырт жаулардың көз тікпегені кем. Қызылбас пен қалмақтың, Қоқан, Хиуа хандықтарының жосын, ауық-ауық шабуылы, ресей патшасының қазақты отарлау үшін ізбе-ізді саясаты, жорығы қазақтар есінен шыққан жоқ. Мұны ақын-жыршылар шығармашылығы мол қамтыды. «Асау-Барақ» Тілеумағамбет ақынның сондай кезді еске түсіретін, әрі қаһарлы кезді айқындайтын күнге арнаған дүлдүл жыры.

«Асау-Барақ» жырында төңіректегі көп жаудың соңғы екеуімен ел ардағы батырларының күресі көрсетілген, әрі әсем суреттелген. Олардың күрескен жауы қалмақтар мен орыс

отаршылары еді. Жырдың негізгі идеясы да халықтың азаттық ой-пікірімен ұштасып, азаттық идеясын көтереді. «Асау-Барақ» жырының бас қаһармандары алғашқыда қалмақтармен күреседі. Қазақ тарихында таршылық кезең ел басының бірігуіне жол салды.

«Асау-Барақта» батырдың 18 жасында батырлығы танылған оқиғасы баяндалады. 1743 жылы туылған Барақ 1760 жылы он сегізге шығады. Еділ қалмақтары мен Барақтың соғысын жырлауы тарихпен үндестік табады.

«Қазақтан шыққан Барақ батырдың жыры» тақырыбындағы шығарманы ақынның немересі Бақытжан Мұстажепұлы Аманжоловтан 1974 жылы 15 қазанда жазып алынған. Көлемі – 595 жол.

Түгел қарт – жырдағы басты кейіпкердің бірі. Ол сәуегей абыз, көреген қарт. Ол көрген түсі арқылы болашақты болжайтын көріпкелі басым, ойлы, паналы кісі.

Ақын шығармашылығынан алғаш рет ақын атымен басылым көрген «Асау-Барақ» туындысы төрт бөлімнен тұрады. Бірінші – Алакөбік қалмақ батырының қазақ еліне шапқыншылық аттанысы, екінші – Барақтың Алакөбік туысы Қатты Сыбанға жүрісі, үшінші – «Әуез Иноқ 1790-1804 жылдары Хиуаға хан болған» [213, 165 б.] кезінде Әуез хатымен шетелдік жаулардан Хиуаны қорғауы, төртінші – Айшуақ хатына орай Айшуақты Ақсақ майыр тұтқынынан босату жорығы – Асау баласының батыр болып елге танылуы немесе Асау бөлімі.

Бірлік – елдің тынысы. Тілеумағамбет ақын Түгел қарттың образын елдің бірлік тынысы арқылы көрсетіп, оның сәуегейлігін танытады.

Жырда Барақтың кескін-келбеті, батырлық тұлғасы сүйінерлік бейнеде айтылған.

Астында ақ боз аты бар,
Он сегізде жасы бар,
Қиылған қара қасы бар,
Маңдайында тұмар хаты бар.
Тап берген қара мұрты бар,

Құба шекпен кигені,

Басында қамар бөркі бар [244, 26 б.].

Алмас, қылыш сартылдап, жауға шапқан Барақ тұлғасы көз тартады. Бараққа қалмақтың жекпе-жек соғысына қалмақ батыры шықпаған соң, жалпы соғыс басталады. Жас батырдан көз жазып қалған Түгел де жалпы соғысқа түседі.

Қартайса да Түгел қарт,

Бұл да қырып келеді,

Айтпай неғып кетейін,

Сол секілді асылды (Аманжолұлы Т. Асау-Барақ. -Хожели, 25 б.) – деп, Түгел қайратын көрсетеді. «Алакөбік аттанысы» бөлімінде Түгел қарт пен Барақты кезек жырлай отырып, ақын екі батырды ел қамқоры сипатында танытады. Бірінші бөлімнің негізгі мазмұны да осы. Түгел образы – ел намысы, ел бірлігі, халық бостандығын танытатын тұлға. Ол ел атасы биігінде сәтті шыққан образдардың бірегейі. Түгел қарт образы шығарма мен Тілеумағамбеттің басты табысы.

Тілеумағамбет ақынның тікелей айтуынан «Асқар батырды» кирилицаға түсірген Құрбанбай Асқарұлы. 685 жол. Н.Дәуқараев атындағы тарих, тіл, әдебиет институты қолжазба қорында Р-170, Рег. 54067 тіркеуімен 241 қатары бар. Құрбанбай кирилдастырған жыр ең толығы, ең көркемі. «Асқар батыр» тақырыбының үстінде Тілеумағамбет (Қу молда) Аманжолов деп жазылған. Кіріспе бар. Онда:

Жаудан қашып келгені,

Жігіттің ол да өлгені,

Өзекті жанға бір өлім,

Құтқармайды пендені,

Үйде өлмей, түзде өлсе,

Тілекті құдай бергені.

– деп жазылған. Кіріспе сөздің астына автор. 1923 жыл, ақырап» (Жұмажанов Қ, Тортқұлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 218 б). - деп берілген.

Ақын жырды, «бісмілла деп бастайын, жазуға қалам ұстайын, есіткен сөзге сөз қосып, өтірік сөзді қоспайын, құлақ салсаң жігіттер, Асқар менен Қыдырдың ер болғанын

бастайын» – деп, ежелгі батырлық жыры мен ертегілік баяндау дәстүрін жалғастырып, Асқар мен Қыдырдың тегіне, батырлық алғырлығына сипаттама береді. Бұрынғы батырлардай «екеуінің соңына 40 жігіттен нөкер ерген».

«Асқар батыр» жыры жекпе-жек батырлық майдан құратын бұрынғы батырлық жырындай жыр емес. Асқардың батыр болып қалыптасуын да көрсетпейді. Асқардың ерлігі қалыптасқан, дүниетанымы кемелденген, көзқарасы айқын кезеңін баяндайды. Тартыстық қимылдар көрсетіледі. Қаһарманның диалогі мен монологі түрінде көмкеріледі.

«Асқар батыр» екі бөлімді жыр. Бірінші, «Асқар-Қыдыр» деп аталады. Бұл бөлімді жыршылар бөлек туынды есебінде жырлап жүр. Оның да басты себебі бар, бірінші бөлімде Асқардан Қыдыр оқиғасы көбірек суреттеледі. Асқарды «арыстандай айбаты-ай, жолбарыстай қайраты-ай», «алғыр бүркіт қырандай, мың кісіге бара-бар, бір өзінің қайраты-ай» деп сипаттаса, Қыдырды «Қыдыр ердің асылы», «Өкшесі жауға берік еді», «Өзі болған жігітті дұшпан не ғып іркеді» деп баяндайды. «Асқар-Қыдыр қой бастаған серке еді, найзасының ұшынан, қанды көбік бүркеді» – деп, екеуінің ерлігін біріктіреді.

«Асқар батыр» жырының екінші бөлімі де, бірінші бөліміндей тізбектеп жырлауға құрылған. Асқарды елге танытуды, оның образын халқы есінде қалдыруды ойлаған. Оған ақындық қуатын жұмсаған. Жырда әскер мен халық бірге тыныстайды.

Асқар образын жырлауда үдеуді қолданады. Ата батырлық жырларындағы найзаласу, қылыштасудың орнына бесатармен атысу суреттелінеді. «Тұс-тұсынан оқ атқандар қайрат көрсеткенімен, Қардай бораған оқ Асқарларды шыдатпайды. Олар қашып ұрыс салады. Тап-тақыр жерден пана таппай, «Құм шоқат» жеріне шегінбек болады. Жете алмайды. Оғы таусылады. Сол кезде жолдастарына:

Ел қорыған азамат,
Борышымды өте алман,
Бұдан өлмей шықсам да,
Елге аман жете алман,

Елге аман жетсем де,
– Неге келдің? – демес пе.
Жаудан қашып барған соң,
Бәрібір өлген емес пе.
Жаудан табан аудармай,
Осы жерде қалайын,
Ақырғы демім біткенше,

Тағдырыма шыдайын (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 233 б). - деп, өзгелерден оқ сұрайды. Басы артық оқ табылмайды. Тұтқынға түседі, сыр бермейді.

Қорыта келгенде эпостық жырларда жау батырлары бейнесін асыра суреттеп, оларды батырлықтың шыңына көтеріп, оны жеңген батырдың күш өлшемін одан артық қылып баяндау дәстүрі тұрақты болса, ал тарихи жырларда зәбір берушілердің зәбірі зәбірленушілердің ішкі сезім дүниесімен, адам өмірі шындығымен баяндау, суреттеу басты орынға шығады. Бұл Әжінияздың «Бозатауынан» басталып, Тілеумағамбеттің «Асқар батыр» жырында игілікті дәстүр табады. Асқар образы – табанды, бір сөзді, жанынан арын биік ұстаған азамат-тұлғалы образ. Елін, халқын сүю арқылы, әрдайым келер ұрпаққа өнегелі күйінде қалады.

Тілеумағамбеттің «Ермағамбет батырдың қиссасы» жалғыз нұсқада, көшірме ретімен ел арасына тараған. Бақытжан Мұстажепұлы Аманжолов дәптерінен жазғанға иеміз. Жыр сипаттық баяндауға құрылған. Сюжеттік желісі – Қазақстан аймағында отырған Барақ ауылы Самнан шығып, Қоңырат қаласынан дән алу үшін аттанады. Жолға шыққан керуенді тонайтын басмашы-бандылар мен жолаушылар күресін, соғысын баяндайды. «Ермағамбет батырдың қиссасы» да «Асқар батыр» жыры секілді қаһармандары да адамдық, ерлік істері қалыптасқан күйінде жырланады. Шығарма үш бөлімнен тұрады. Бірінші – керуеннің базаршылық шаруасымен Қоңырат қаласына сапарға шығуы, екінші – керуен құрамындағы

азаматтарды таныстыру, үшінші – жол тонаушы басмашы мен керуеннің Қарауымбет тұзы қасында болған соғысы көрсетіледі.

«Ермағамбет батыр қиссасы» оқиғасы үшінші бөлімде көрінеді. Шеру Қарауымбетке жеткен соң, «тау астына қарады, тау астына қараса, шаң бұрқырап шығады». Шаңды көргендер ойға қайғы алады. Сонда Ермағамбет көпке былай дейді:

– Ау, жігіттер, саспаңдар,
Жаудан қорқып қашпаңдар,
Тауға қарай бұрылың,
Енді жолды тастаңдар,
Ауыздарың бір болсын,
Біріңіз қия баспаңдар.
Мықты жерді көздеңдер.
Алладан үміт үзбеңдер,
Орталыққа түйені,
Шөгеріп байлап тіздеңдер,
Суды тасып алыңдар,
Окопты тағы қазыңдар,
Бір жағымыз су болсын,

Қалың қамыс ну болсын ... (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 212 б).

Ермағамбет әскерлері батырдың өтініш-бұйрығын түгел орындайды. Қорыта келгенде басмашы бастығы «кәпір қазақ, ит қазақ, қорықпаймын қаныңнан, ит пен құсқа жем етем, шірітермін тәніңді» деп, Алакөбіктің «ит қазақ» деген сөзіне сәйкес сөздерді айтады. Менменшіл басмашы бастығының «ит қазақ» деген сөздері Қойшығұлұлы Бақтыбайдың сүйегінен өткен соң» бесатарын дәл көздеп көшіреді. Басмашы бастығының үні өшеді. Батырлық жырларындағы жау батырларының асқақтық, менмендік қасиеті басмашылар образында да жалғастық тапқан. Тұрпайылық оларды туыстастырған. Базаршылар қарсыластарын жеңіп, Қоңырат қаласына жетеді.

«Марқабай мен Өтешбай батыр хақында» жыр да «Ермағамбет батырдың қиссасы» секілді қолжазба материалдан алынған. Бұл да яумыт басмашыларымен күрес тақырыбына

құрылған. Жыршылар репертуарына түсе алмаған. Оған екі түрлі себеп бар. Бірінші – «Ермағамбет батырдың қиссасы» секілді батырлықты, ерлікті ежелгі батырлардай тартыс үстінде емес, олардың ерлігін жадағай сипаттап, баяндап, сырттай бағалап айтуы, тыңдаушы қауымға тартымсыз болғандықтан жыршылар репертуарына қоса алмаған. Екінші – «Марқабай мен Өтешбай батыр хақында» жырдың көркемдігі ақынның өзге шығармаларына қарағанда көркемдігі төмен шыққан. Қарақалпақ жігіттерінің ұлттық колоритін қазақ жігіттерін танытардай етіп бере алмаған. Дегенмен, автордың қарақалпақ батырлары образын жазуға қалам тартуы құптарлық.

«Қобыланды батыр» жырын Ережеп Тілеумағамбетұлынан Қабыл Мақсетов 1960-жылы жазып алған, көлемі – 2610 жол.

Тілеумағамбет қазақ сөз өнерін жыршылық өнерімен насихаттаған. Ж.Мамытұлы, Ж.Төлепов, Е.Құлпыбайұлы, Е.Тілеумағамбетұлы, Қ.Шоқайұлы секілді шәкірттері бар өнегелі ұстаз. Бұлар Тілеумағамбет репертуары мен төлтума туындыларын ауызша жаттап, жинаушысы, таратушысы болды.

Ақын-жыршы Тілеумағамбеттің «Қобыланды батыр» нұсқасы, сюжеті, сөз саптау өнері, образды пікірлері, көркемдік ерекшелігі және шеберлігі дәстүрлі мирасқа қатынасы, өзге нұсқалармен салыстыруға тұрарлық, тағы да оның поэтикалық шеберлігі анық байқалады. «Қобыланды батыр» жыры қаһармандық жырларға тән дәстүрлі кіріспемен басталады. «Бұрынғы өткен заманда, Қыдырбай деген бай бар еді» – деп сюжеттік баяндауға өтеді.

«Қобыланды батыр» жырының қайсы версиясы, варианты болса да олар ел болуға, елді қорғауға, отан қадірін ардақ білуге шақырады, үйретеді, тәлім-тәрбие береді. «Қобыланды батыр» ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жеткен, ақындар дамытып жырлаған қасиетті жыр.

Тілеумағамбет қазақ әдебиеті мұрасынан сусындап, жетіліп өсті, әдебиетіміздегі қалыпты дәстүрден үйренді, ізденіп, талаптанып шығармашылығын дамытты.

Ақын шығармасы «Қобыланды батыр» жыры біріншіден, жыр қарақалпақ аймағында пайда болған әрі жырланған. Екіншіден, Тілеумағамбеттің Қобыланды батыр жырының таза

вариантын жасау үстіндегі шығармашылығын көрсетеді. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында өмір сүрген Тілеумағамбет Аманжолұлы шығармашылығы туыстық, достық, азаматтық жолында өскен ұрпағымызды тәрбиелейтін өнер туындысы болып табылады.

Мәтнийаз Тәжібаев (1910-1973). 1910 жылы Нөкіс ауданында «Қотанкөл» деген қазақтардың көп шоғырланған жерінде туылған. Мәтнийаздың Баймұрат деген бауыры қайтыс болғаннан соң, оның репертуарында бар жырлар жазылған дәптерді жаттап, жыршылық кәсібін Қоқабай туысқаны жалғастырады. Қоқабай да дүниеден өткен кезде олардың жыршылық өнерін Мәтнийаз жалғастырады. Ағалары да, өзі де «Қарасай-Қазы», «Қыз Жібекті» жыршылардан жазып алып, жаттап жырлаған.

Мәтнийаздың төлтума «Руым Әлім Жанқылыш», «Мәтнийаздың өсиет өлеңдерінен», «Терме», «Не жаман», «Жүйріктің болмас жалтаңы-ай», «Тыңдаңыз, достар, сөзімді-ай», «Айтқан сөзде парық бар» атты термесі бар.

Руым-Әлім, Жанқылыш,

Сұрасаң атым Мәтнийаз.

Хожанияздың баласы,

Тілеп алған құдайдан,

Көзінің ағы мен қарасы,

Отырған жерім сұрасаң,

Хожелінің көне қаласы. (Сонда. 106 б.) – деп, Қотанкөлден Хожеліге тұрақтанып, соңғы жасаған орнын, мекен-жайын, ата-тегін жыр тармақтарына қосады. Екінші бір сөзінде:

Халқымда азаматым аман болып,

Құдайым шерік қылғай абыройға – дейді. Халыққа ел сөзін насихаттауы жайлы:

Жасымнан қызмет қылдым талай көпке,

Қиямен қармалады аузым епке,

Көтеріп жақсылардың дәрежесін,

Айттым жауап өздеріндей би мен бекке (Н.Дауқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қоры. Р-141, инв. 50407. – 41 б.) – деген сөзі оның көпке сөз-өнерімен қызмет жасағанын танытады. 1967 жылдан кейін көз

нұры тайып, үйінде отырып қалған. Мәтнияз ақын-жыршылыққа дәптерден жаттаумен келсе, оның репертуарын қабылдап, өз бетінше жыршылық өнеріне төселгендер де бар. Бірақ, олар Мәтниязды ұстазым деп танымаған.

Биман Кенжебаев (1910-1986). Туған халқын да, туыс ұлттарды да әнімен, күйімен тәнті етіп, өз даңқын арттырған өнерпаз еді. Ол 1910 жылы Шымбай қаласында туылып, Нөкіс қаласында өскен. Нөкіс кірпіш зауытында тас қопарушы болып істеген. Қазақтың 60 қа жақын күйін тартқан. Тыңдарман қауым әні мен термесінен күйшілігі артық деп есептейтін.

Оның «Күй шақырғыш», «Қарт қазақ», «Бұлбұл», «Қоңыр қаз», «Күй басы», «Інім, інім-ай» ж.т.б. төлтума күйлері бар.

1966 жылы қазақ сазының зерттеушісі Әскен Серікбаева Биманның орындауында 50 ге жақын халық күйлерін, қазақ күйшілерінің туындыларын магнитофон таспасына түсірген. Оған қазақтың белгілі ақыны Жақан Смақов қатысқан. Биман:

Баланың асыл туғаны,
Ата-анасын сыйлаған,
Қайырсыз дәулет сол болар,
Өзіне-өзі қимаған.
Балаң әдеп біле алмас,
Сабақ алмай молдадан,
Жаман жолдас сол болар,

Өзінің басын қорғаған (Сонда. Р-141, инв. 50407. –71 б.) – деген өнегелі өсиеті бар шығармаларын әрі жырлап «Тауға біткен қайыңның», «Бұт болдым деп мақтанба», «Әйелдер сипаты» (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж. 111-112 бб) туындыларымен ел есінде қалды.

Мұратбай Шоңқараев (1906-1979). Мұратбай Бұқара облысында туылған. 1914 жылы Қарақалпақ аймағына көшіп келген. Тамдыдан Беруни аймағына оралған Мұратбайды өнерге баулыған – анасы Қызай. Домбыра тартып, ән айтуды, жырды үйреншікті мақамымен жырлауды жалғыз ұлына үйреткен.

Мұратбай әріп танымаған. Репертуарын есіту арқылы толықтырған. Анасынан соңғы ұстазы – Жақып жырау Құтыманұлы. Мұратбай Тұрмағамбет Ізтілеуов пен Жақып жырау шығармаларын ел ішінде насихаттаған.

Қазақ, қарақалпақ, өзбек және басқа халықтардың фольклортану мен әдебиеттанудың тәжірибесі артқан сайын әдеби-тарихи жәдігерліктерді шығарушылары мен ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші өнерпаздарын аймақтық ерекшелік бойынша, ең бастысы өзіндік ерекшеліктері бар тарихи-мәдени даму аясында зерделеудің де қажеттілігі айқындала береді. Бұл – еліміздің егемендік алуымен де байланысты. Фольклорлық туындыларды, ауызша және жазбаша шыққан әдеби жәдігерліктерді, халықтың сөз қазынасын дәстүр жалғастығымен байыптап қарастыру мәселесінің құндылығы зор іс. Халықтық қазынаны терең зерттеу арқылы біз өткен кезімізді, қазіргімізді және келешегімізді әрі мүлтіксіз қадірлеу бақытына ие боламыз. Олар шын мағынасында бағасы өлшенбейтін рухани байлығымыз болып табылады.

Қарақалпақ жыраулары қазақ жырауларынан, ақындарынан, ал қазақ жыраулары, ақындары қарақалпақ сөз өнерінен алған үлгі өнегелері де көңіл аударарлық мәселе. Олай болса, қос халық домбыраның қос ішегіндей өнерде де бірін-бірі тең, тел толықтырған. Біріне-бірі ұстаздық жасаған. Ұлағатты ұлдары көркем сөз өнерін дамытуда қызғаныш сарынынан қашық болған. Шығармашылық сабақтастықты жалғаған. Мұндай сабақтастықты Сейдәлі Жұмабекұлының (1839-1928):

Әжінияз жырдың дүлдүлі,

Бердақ өмір бұлбұлы.

Тындап өстім жасымнан,

Халық үніндей әр күні – деген өлең жолдарынан көреміз. Бұл тармақтар жыраулық орта ғана емес, ақындық өнердің кемел дамуымен көркемдік дәстүрдің өркендеуінде де қос халықтық, эстетикалық нәрдің бір-бірімен ұштасып жатқанын көруге болады, әрі тануға тура келеді.

Сейдәлі 1839 жылы туылған, 1928 жылы 89 жасында қайтыс болған. Сейдәлінің «Жол сапары», «Қалам алып қолыма», «Бул заманда байлар бар», «Толғанып талай толғадым»,

«Сарыарқаның жерлері», «Бул кездескен қиын күн», «Арқар жүрер тауында-ай», «Әжінияз жырдың дүлдүлі», «Ат үйірін сағынса», «Қайраты бар адамға», «Қатты болса тағдырын», «Еңбектің тәтті көжесі», «Еңбексіз жиған малыңыз», «Еңбек етіп мақтансаң», «Жан қиналмай іс бітпес», «Өз жаныңда болмаса», «Жалғыз үйдің иті жатпайды», «Болады адам қымбат ілімменен», «Дәрия құрып, көл қалды», «Киеді хан баласы қама бөркін», «Дүниеге нелер келіп, не кетпейді», «Ілімдік дәриядай ағып турған», «Тәңірім не жаратты күннен артық», «Ақылым ойран дал болды» деген өлеңдері және эпикалық жыры «Қара аттың жыры» мен «Сейдәлі мен Ділда», «Сейдәлі мен Бәйім» айтыстары бар.

Ақын шығармалары – өз өмірінің куәгері. Ақын өлеңдерін құнттап оқыған сайын Сейдәлінің өмірбаяндық және шығармашылық жолы бірте-бірте айқындала түседі.

Содан ары Қызыл үйден де ілгері кетіп, Сарай жолы Сайына жеткенде, нағашысымен ілесіп келе жатқан күш-көлігі болдырып құлайды. Көлігін қанша тұрғызбақшы болғанымен болдырған түйе тұра алмайды. Сонда:

Осыдан күн барма екен елді көрер,

Жүретін Ақдәрияның сағасында (Сонда, 133 б.)

дейді. Адам пендесі басына қатты күн түскенде алғаш рет анасын есіне алады, екіншіден, кіндік қаны тамған жерге есен-аман жетуді армандайды. Өлең мазмұнына назар аударсақ, Сейдәлінің Ақдәриялық екенін көреміз. «Жол сапары» ақынның тұрмыс-тіршілігін көрсететін шағын сюжетке құрылған өлеңі болып табылады. Туған жер қадірі жат жерге барғанда еселеп арта түседі. Өскен ел, кіндік қаның тамған құтты орын рухани қуат болып табылады. Өлең – соның куәсі.

Ақын – уақыт пен кеңістіктің үні мен сөзі. Өзі өскен кеңістік оның өлеңінің өзегі. Ақын – өскен ортасы мен кезеңінің жыршысы. Сондықтан, ол туған жерін шығармашылығынан тыс қалдыра алмайды. Сөйтіп, туған жерін жырлап, халық жадында мәңгі қалдырады. Өзі де сол жердің, елдің перзенті екендігін дәлелдейді.

Ақын «Білмейді бізді кім дерін, кейінгі туған жастарым» терме-өлеңінде:

Жаз жайлауым сұрасаң,
Ақ көлдің айдын даласы,
Қыс күнінде қыстадық,
Көк өзектің жағасын,
Алтын көл мен Шылым көл,
Малымды салып көліне,
Берекет қонды еліме.
Мақпал ойдың көліне,
Қара Шолаң, Қаңбақты,

Егін еккен жерлерім . . . (Сонда, 114 б.) - деген. Ақ көл, Көк көл, Алтын көл, Шылым көл, Мақпал ой, Қара Шолаң, Қаңбақты – ақынның өмір сүрген, тұрмыс-тіршілік кешкен жері. Олар қазіргі Қарақалпақстанның Мойнақ, Бозатау, Кегейлі, Қандыкөл, Қоңырат атырабындағы қонысты орындар.

Сейдәлі Бахауатдин, Һедая, Кәрімнен сауат ашып, тәлім алған. Олар ахун деңгейіндегі білімді кісілер болған.

Сейдәлінің нағашысы Ешім ахунның тәрбиесін алған. Ол туған жиеніне дүнияуи және ақыреттік ғылымдарды үйретіп, ой дүниесінің кеңеюіне үлкен ықпал жасаған. Ешім сөз өнері мен саз өнерінен де хабардар болып, сол өнерді игеруде Сейдәліге көп көмектескен. Оған өлеңдер жаттатып, терме-толғаулар жырлатқан. Кейде ұрымталдан өлең тармағын шығарып, жалғасын Сейдәліден талап еткен. Ақындық өнерге кемелдену, ақындық өнерінен сабақ алу, өнер мұратының биіктігін түсінуге жол салады.

Сейдәлінің тағдыры және жастық шағы ел ішінің бүліншілік дәуіріне тура келді. Қарақалпақ тарихи халық өлеңдеріне бас тақырыптың бірі болған түрікмен жасақтары шапқыншылығы мен тонаушылығы Сейдәлі ақын шығармашылығында жүйесін табады.

Жау болып түрікмен басынды,
Ел аяққа басылды,
Қолдан келер қайрат жоқ,

Шырылдап жаным ашынды (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж, 116 б.)деп, оқиғаны суреттейді. Ақын өлеңі Әжінияз өлеңі ізін

жалғастырады. Ол оқиғаға қарақалпақ халқы көзқарасы қандай болған болса, қазақ ақыны да соны толықтыра түседі. Тарихи тағдыр, тарихи өтміш, тарихи оқиға ақындардың ұлттық көзқарасын біріктіреді. Сейдәлінің шығармашылық жолында Әжінияздың «Бозатау» лирикалық поэмасы Сейдәліге жақсы қырынан ықпал жасайды. Ол тағы да:

Әжінияз жырдың дүлдүлі,
Бердақ өмір бұлбұлы.
Тындап өстім жасымнан,
Халық үніндей әр күні (Сонда, 131 б.)

– деп өскен ақын Әжінияз ізімен, Бердақ үнімен жыр мұратының биіктігін иеленуді ойлаған. Әжінияз, Бердақ, Өтеш жырлаған халықтар достығы іздері Сейдәліде жақсы көрініс табады:

Қарақалпақ баласы,
Бұрындағы халық еді.
Өзбекпенен тағдырлас,
Біздің қазақ баласы,
Досына берік жан еді (Сонда, 116 б.)

дегені пікіріміздің айғағы болмақ. Өнер адамдары өзге ұлттарға және өзге ұлттардан шыққан өнер адамдарына әрдайым достық, бауырлық, татулық, кісілікпен қараған. Сейдәлінің түбі бір туыс қарақалпақ, өзбек халқын бауырым, тағдырласым деп тануы, ақындарын ұстаз деп қабылдауы – ақынның достық көзқарасы еді. Сейдәлінің бір орында мекен басып отыруына мүмкіншілігі болмаған. Тағдыр талқысы, тіршілік қамы жел айдаған қаңбақтай домалатып, бір орнынан екінші орынға алдына салып талай айдаған. Сейдәліні бірде Бердақ туып өскен Аққаладан кездестірсек, екінші бір өлеңінде Ақкөлде балық аулайды. Үшіншісінде – Көкөзек бойында егін егеді. Төртіншісінде – «Ұзын Арқаш жағасы», «Алтын көл», «Шылым көл» төңірегінен де жылы орын таппайды. «Күн көремін ау салып, Мақпал ойдың көліне» – деп мұң айтады.

Әмүдәрияның төменгі салаларында тұрып, тұрмыс-тіршілігі жөнделмей күн санап күйзелгендері жоғарыдағыларға (Хиуа жақты «Жоғарылар» деп Қоңырат атырабы атайды. – Қ.Ж.)

барып мәрдiкәрлiк жасап қайтып жүрген. Мұндай талап iстеуге Сейдәлi де барған.

Сол қоныстан кеткен соң,
Уәлаят өзбек жанына.
Қоңсы болдым елiне,
Егiн ектiм жерiне (Сонда, 115 б.)
– деуi, өмiрбаяндық дерегiн толықтырады.
Жазғы еккен егiнiм,
Күздiгүнге жетпейдi,
Күзде алған өнiмiм,
Қыстан толық өтпейдi.
Диқаншылыққа жарымай,
Маңдайымның терiне,
Татымсыз талай күн кештiм (Сонда, 115 б.)

– деп, тұрмысын, көрген күнiн налумен жырлайды. XIX ғасырдың екiншi жартысында әбден кедейленген қазақтарды, қарақалпақтарды, өзбектердi Қоңырат атырабынан көптеп кездестiруге болатын едi. Қоңырат көтерiлiсiнен соң халық, тiптi, тұралап қалады. Ақынның «Қара кедей баласы, осы күнде құл болды» – деуi, замана шындығы едi.

Сейдәлi жыршылық өнерiмен де тұрмысын жөндемек болады. XIX ғасырдың 80 жылдары жыршылықты кәсiп қып, ел iшiн аралап халық туындыларын, замандас ақындардың және бұрынғы жыраулардың поэзиялық шығармаларын жырлайды. Төл туындыларын да қоса елге таратады. Өмiрiнен өткiзген тарихи оқиғаларды, талабы келiспеген кездерiн, кейде талайсыздығын шығармасына өзек өткен. Мұндай жырлары көптiң көңiлiне қонып, талайсыздардың басындағы шердi жырлап отырғанындай өзгелерге жеткен. Халық тұрмысын сәулелендiрген шынайы өлең-жырларына тәнтi болған халық, Сейдәлiнi «жыршы» деп қарамай, оны «ақын» деп таныған. Жергiлiктi қазақ, қарақалпақ, аралдық өзбектердiң ауылдарын аралап, жиын-тойда, мерекелерде төкпе ақындығымен көзге түсе бастайды.

Сейдәлi Жұмабекұлы «Ақ көлдiң айдын даласын», «Көкөзектiң жағасын», «Ұзын арқаш жағасын», «Алтын көл мен Шылым көлдi» және «Мақпал ойдың көлiн», «Қара Шолаң,

Қаңбақты ой» өлеңдерін айтып, туылған жер мекенін хабарлап, өзі өскен мекеннен хабар беру және осы тақырыпты жырлау дәстүрін жалғастырған.

Ақын Сейдәлі де қарақалпақ әдебиетінің классиктері туралы көзқарасын, әдеби-сыни пікірін айтады. «Әжінияз жырдың дүлдүлі, Бердақ өмір бұлбұлы» – деп, айта отырып, Бердақтың ақындық жолын, Әжінияздың сөз өнеріндегі алыптығын тануы қарақалпақтың сөз зергерлерінен олқы емес. Сонымен бірге, «Тыңдап өстім жасымнан, халық үніндей әр күні» – деп, Бердақтың ақындық жолын, Әжінияздың сөз өнеріндегі ұстаздығын мойындауы және Күнхожа мен Әжінияздың «Айтқанына құлақ түрген» Бердақ секілді Сейдәлі де өзінен бұрын шыққан шығарманың үлгісінен пайдаланып, тіпті, одан шабыт алып, өзіндік үнін, өмірге көзқарасын және өнерді түсініп бағалауы құнды. Сөйтіп, біріншіден, ұстаз, сөз ұсталары үлгісін, әдеби сыни баға беру дәстүрін игереді, әрі жалғастырады. Екіншіден, дербес ойы арқылы шығармашылығын ілгері өсіреді.

Ақын өлеңдері 735 жолдан асады. Сол өлеңдерді тақырып ыңғайына қарай, ақын өмірімен, дүниетанымымен байланыстыра отырып қарастыру қажет.

Толықсып, талай толғандым,
Қәлем, дәуіт қолға алып,
Жазып қағаз сермедім,
Жүрегімді тербедім.
Алпыс екі жыл болды,
Дүниеге келгенім,
Той, мереке жиналып,
Ашаршылық көргенім,
Қадірін білмей қор қылдым.
Ақындық Құдай бергенін,
Енді біліп, өкіндім,
Жазбай қағаз келгенім. (Сонда, 132 б.).

Адам қашан да кемелдікке жеткенше тынымсыз жол басады, тынымсыз өмір сүреді. Биікке жетемін деп ілгері өрлейді. Шаршайды. Тынығады. Тағы ұмтылады. Тыныстайды. Тағы ұмтылады, тағы әрекет қылады. Құзда табаны

таймастығын, құлап кетпестігін қамдастырады. Биігіне жетеді. Алқынғанын басады. Биіктен төменге, қыраттарға көз жібереді. Өткен өмірінің іздерін көреді. Өмір жолы көзден көлбеп өтіп жатады. Өмір толғанысын, қиналған сәттерін еске алады. Бірде тойда болыпты, бірде жиындардың арасында жүріпті. Адам ғұмыры қозғалыс, өсу, өрбумен қызық екен. Дегенмен, бар қызық пен қозғалыс, қызығынан да қымбат қазына болады екен. Ол сөз өнері екен. Ол – өмірдің өлмес куәсі. Міне, ақын 62 жасқа жеткенінде «Қадірін білмей қор қылдым, ақындық Құдай бергенін» – деп, сан соғады. Әсіресе, «енді біліп өкіндім, жазбай қағаз келгенім» деп опық жейді. «Тағы да білдім, өкіндім, қысқарған күнім келгенін» өкінішпен еске түсіреді. Өнер-өмір, өмір-өлең. Егіз дүние.

Халықтық ой-пікірден, ойлы жүйеден үйренген талант иелері – халық ойы негізінде дербес шығармашылығын дамыта отырып, уақытқа байланысты жырларын туғызады. Күнхожа, Әжінияз, Бердақ, Өтештермен сабақтасып, туған әдебиетінен авторлығын сақтайтын шығармашылыққа жетеді. Оның өлең жырлары ақындық өнері қалыптасқаннан кейін хатқа түседі.

Ақын туған жерді жалаң баяндаушы емес. Туған жерде өмір сүрген халық тағдырын суреттейді. Шығармашылығында бірінші орынға қояды. Қайда барса да еңбегі өнім бермеген ақын «диханшылыққа жарымай, татымсыз талай күн кештім» дейді. Ал, «Мен Сейдәлі ақының» өлеңінде:

Мен бір алмас бұл күнде,
Қынапта тұрып жасыған.
Кескір алмас кетіліп,

Жез бенен мыс, қоладан (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж, 116 б.) деп, күн көрген шағын мұнды сөзімен жеткізеді. «Лағылы гаухар тасындай» сөзі бар ақын «Қынапта тұрып жасыған» кезде өмір сүреді. «Би-болыстар сұм болып, түрленіп заман жыл-жылдан», «жамандықтың көшесі» ашылған кезіне ақын өмірі сәйкес келді.

Жақып ақын Құтыманұлы (1881-1956). Ақын 1892-1893 жылдары Хиуаға келеді. Медіресеге түседі. Екі-үш жыл оқыған соң Сүлеймен атты туысымен еліне оралады.

Жақыптың ақын-жыршылық өнерді игеруіне байланысты ел ішінде мынадай аңыз айтылады. Ол бір күні қой бағып жүріп, түсте, қойды шандаққа иіріп, қой шетінде ұйықтайды. Түс көреді. Түсінде бір шақпақ қант пен бір кесе суға тұз ерітілген ерітіндіні қарт кісі береді. Шақпақ қантты оң қолына қатты қысып, сол қолымен кесе толы тұз ерітіндісін ішіп орталай бергенінде құйын соғып, кесені төгіп кетеді. Шақпақ қантты аузына салады, оянады. Аузынан қанттың дәмін байқайды. Жақып түсін жорығандар: жырау боласың – ол ерітінді тұз белгісі, молда боласың – ол қант белгісі, – дейді. Шынында Жақып жырау, ақын, әрі молда болады.

Түркі тілдес халықтарында сөз өнерін киелі деп түсінуі бар. Жыршылықты да, ақындық өнерді де Алла-тағала берген, Алла-тағала арқылы пендеге дарыған өнер деп түсінуі ерте дәуірден қалыптасқан. Жамбыл ақындық аруағын Жолбарыс кейпінде көреді, әрі солай танып біледі. Кемпірбай өзіне қонған сөз киесін «көк ала үйрек» деп өлеңінде баяндайды.

Түсінде жыр даруын көру, сөз қонуын ұғыну қазақ сөз айтушыларының көбінде болған. Мұрын жырау-жыршылығын түсі арқылы берілген сый деп сенген, солай түсінген. Түсі арқылы перзентті болатынын күн ілгері білу батырлық жырларында да бар. Түсіндегі жауын жеңетіндігін, жауды жеңу үшін айла-амал ойлап табу «Алпамыс», «Қобыланды», «Қыз Жібек», «Асау-Барақ» жырларында бар.

«Кәсіптік даярлығының мол болуына қарамастан, Орта Азиялық жыршылар арасында өлең шығару қабілетінің жоғарыдан берілген сый ретінде, ғайыптан пайда болатын ғажайып құбылыс екендігі жөніндегі түсінік берік орныққан», – дейді, бұл туралы В.М.Жирмунский. Сөйтіп, ол Еуропа елдері мен түркі-монғол халықтары арасында кең тараған осы тектес түсінік түрлеріне көптеген мысалдар келтіреді.

Жақып 10-15 жастарынан бастап той-мерекелерде шағын шығармаларымен көріне бастайды. Бірде жоғалған түйесін іздеп жүріп, астың үстінен шығады. Сол аста атақты Балқы Базар жырауға кездесіп, оған өнерін сынатады. Оның жырын Балқы Базармен бірге тыңдаған Бөкенші Дербіс ақын Балқы Базарға: «бұл бала қатарынан озған жырлағыш жырау болар, басында

көбелек ұшып жүр ғой», – депті. Балқы Базар Жақыпқа разы болып, өлең-жырларын үйретіпті. «Менің сөздерімді кейінгі жастарға жеткізетін қара көздерімнің бірі боларсың» – деп, батасын беріпті. Жақыптың құйма құлақтығына разы болып, алғысын айтады.

Ел аузындағы сөз бойынша, Жақып ақынның жүрегінің тұсында томпақ түйін болған. Ол жыр айтса қайтады екен. Жыр жырлап, ішкі жан дүниесін көпке айтпаса, әлгі түйіннің көлемі ұлғаяды екен. Жақып оны «Жыр сақтағыш түйнім» деп түсінген. Жақып төкпе өнерге де бір шама төселген. Жақыптан Әбдіғани, Бадай, Құрсақбай атты үш таз жігітті мақта деп талап еткенде:

Әбдіғани, бұл – Бодай,
Құлағың сал Құрсақбай,
Ат жақсысы боз болар,
Құс жақсысы қаз болар.
Жер жақсысы саз болар,
Ер жақсысы таз болар,
Ел шетіне жау келсе,
Таз батырлар қозғалар- депті.

1932 жылдар шамасында оның есімі танымал болады. Атағы Жаңадәрия, Тамды, Төрткүл, Шымбай, Үргеніш қалаларына дейін тарайды.

Жақыптан Жаханша, Парахат, Садуақас, Қалаужан, Тілеужан, Орынгүл атты ұл-қыздар туылған. Жаханша мен Садуақас 1941-1945 жылы болған дүниежүзілік соғыста қайтыс болған. Қалаужан мен Тілеужан жастай шетінеген. Парахат пен Орынгүл бар.

Жақып ақын 1956 жылы 6 қарашада қайтыс болған. Бейіті Аяз қала қорымында. Ақын шәкірттері - М.Шоңқараев, Н.Қарашаев. Құрбанбай Тәжібаев.

Ол халық терме-толғауларын жыршылық өнерімен халық арасында, жиын-тойда айтқан. Эпостық шығармаларды жырлаған. Сыр сүлейлері Тұрмағамбеттің, Қарасақал Ерімбеттің, Балқы Базардың көптеген шығармаларын жатқа насихаттаған. Сол ақындардың ықпал-әсерімен өлеңдер де шығарған. Бірақ, оның өлең-термелері көп емес. Дегенмен,

«Өткен күндер», «Зар заман», «Әуелі алла жараттың», «Тамды ауданы басшыларына айтқаны», «Өзін таныстыру» өлең-термелері тарихилығымен құнды. «Өткен күндер» – 1932 жылғы қазақтың ашаршылық кезін, «қызыл империяның» колдан жасаған нәубетті күндерін бейнелейді. Бір тілім нан үшін қазақтың «Хорезм, Бұхара, Шаржау, Ауғанға» ауғанын, «ішінде ата түрікмен отырғанда, тымсалы сұңқардай боп түскен торға» күй кешіргенін, қазақ қыздарының «Қалыңсыз тәжік, сартқа» тамағы үшін тұрмысқа шыққанын мәлімдейді. Қазақтың бұрынғы тоқ күндерін армандайды. Мұндай нәубетті күндерден құтылу үшін «Қырық шілтен, Қыдыр Ілияс, Кәміл пірлер», «Сұлтан Уәйіс, Шаббаз Уәлі, Палуан ата және Нұр Мұхамед пайғамбарға, Бақауетдин, Хожа Ахмет Ясауиге», «Мағзаман, Ер Сейітпембет, Қосым Қожаларға» сиынып, «Кәміл пір медет беріп, бұл қазаққа», «Ой, дариға, баяғыдай күн болар ма» (Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017. 237-241 б).

– деген арманды ойын жеткізеді. Босқын халқының әр жерге бас сауғалап, босып кеткенін айқын көрсетеді. Өлеңнің көркемдігі күшті болмағанымен, өмір шындығын реалистік тұрғыда беруі жақсы.

«Зар заман» өлең-толғауында жақсылық пен жамандықты, асыл мен жасықты, жүйрік пен шабанды қарсы қойып суреттейді. Жасы жетпіске жеткенде: «Дөңгелегіп айтайын десем де, бұрынғы жас кезімдегідей үнім болмайды», «Неше күн, түн айтсам да, таусылмас еді біздің жыр, есіткен халық білгендей еді жағдайды», – деген. Күш қайтса әннің де, сөздің де қиюы қашатынын байқатады. Соны ақын:

Әр нәрсенің уақыты бар,
Бұқарадағы көк ылғал,
Шілдеге жетпей қурайды,
Жан барында тілім жайранда,
Бейәмір шөлмек сынбайды. (Сонда. 243 б).

«Тамды аудан басшыларына» арнаған өлеңінде 1932 жылғы колхоздасу науқанының шындығы көрсетіледі. Жақыпты молда

деп кәмпескелегені, үкіметтен мал-мүлкін Ленинді, Сталинді мақтап, қайтарып алғаны айтылған.

Жақып ақынның «Құлназар» дастаны – тарихи деректі, қазақ эпостарында көп кездесетін дәстүрлі сюжетке құрылған, өлең мен қара сөз аралас көркем шығарма.

«Құлназар» жыры үш бөлімді шығарма. Бірінші бөлімінде 1916-1919 жылдары Төрткүл қаласын түрікмен басмашыларының тонауы баяндалады. Кеңес кезінде халық жасақшылары, милиция, әскерлер бірігіп басмашы-яумыттарға қарсы күреседі. Сол көптің ішінде Ахметұлы Құлназар, Жаңабалаұлы Құралбай болады. Шайдаков отряды Төрткүлге келеді. Олардың басы бірігіп, Төрткүлді, Шахаббаз (Беруни) қалаларын, Назарханды, Қызкеткен бойларын, Тақтакөпір аймағын басламашыдан тазартады. ?зынсуға орналасқан Жәнеуіт басқарған басмашыларды ол жерден қуады. Екінші бөлімінде – 1932 жылы қыркүйектің 15 күні Келтемінар елінен үш терроршы шығып, ел тонап, кісі өлтіріп жүргенін есітіп, Құлназар соған аттанады. Үшінші бөлімінде 1939 жылы қаңтар айында Сужарған құмында бес адам колхоз бен халық малын ұрлап, ауыл шетінде жеке отырған үйлерді тонай бастайды. Келтемінарда отряд бастығы боп істеп жүрген Құлназарға осы хабар жетеді. Басмашылармен болған соғыста Жүсіпбай оғынан Жамбас құмында жарық дүниемен қоштасады.

«Құлназар» жырының бас қахарманы – тағдыры «Қыз Жібек» жырындағы Төлегенді еске түсіреді. Бекежан Төлегенді Қосаба көлінде жалғыз қурайды паналап, аяулы батырды қапияда өлтірсе, «Құлназарда» яумыттарға сатылған Ақназар ишанның бас мергені Жүсіпбай:

Көздеп атып қалады,
Мандайдан келіп ұрады,
Тағдырға сірә шара жоқ,
Ажал оғы жетеді,
Мандайдан оқ тиген соң,
Талықсып барып құлады (Сонда, 263 б.).

Құлназар жырда халық перзенті, халық батыры сипатында танылады. Ол сатқын оғынан көз жұмады. Төлеген ел-жұртына

алты қаз арқылы перзенттік сәлемін жолдаса, Құлназар азаматтық сәлемін жауынгер жолдастары арқылы жолдайды.

–Мұнан барсаң сәлем де,
Сұраған бізді халыққа.
Осындай бүгін жолықтық,
Өткелсіз терең арыққа . . .
Құлназар өлді дегенде,
Сорлы болған әжемнің,
Басына түсер қайғы зар.
Көрмей кетіп барамын,
Балдан тәтті бауырлар.
Зарланып қалды және де,
Зібай атты сұлу жар,
Нариман бала жас қалды,
Бұған көзді салындар,
Сұраған бізді жандарға,
Сәлем айтып барындар,
Осындай толғап жатырмын,
Келгеннен соң тура ажал (Сонда. 265-167).

Тілеумағамбеттің «Асқар батыр», «Ермағамбет батыр қиссасы», «Марқабай мен Өтешбай батыр хақында» жырлары қатарын ақынның «Құлназары» толықтырады.

«Құлназар» «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» жырлары секілді әсірелеуге құрылмаған. Дәуір шындығы – реалистік сипатта берілген. «Қайратты туған ер еді» ақын сипаттамасы Құлназар образының лейтмотиві секілді. Жырдағы барлық ой мен пікір осы тармақты төңіректейді. Сондықтан, ол өмірде бар қарапайым адам болып шыққан. Жырда Құлназар жай жасақшыдан жауынгер командиріне дейін көтеріліп, танымал тұлғаға айналады. Дастандағы Қыраубай, Жұмағұл, Пірназар образдары Құлназар бейнесін ашуға қызмет етеді.

Әскерлікке кіргенде,
Бес қаруын қолға алып,
Жәумітке қарай жүргені,
Қолқанат бізге болды деп,
Жаңабалаұлы Қыраубай,
Жолдас болып ергені,

Төрткүлдегі көп әскер,
Жәуміттермен соғысқан,
Қыраубай мен Құлназар,
Бұларда бірге барысқан (Сонда, 243 б.).

Бұл жағынан Жақыпқа Тілеумағамбеттің, Асқар мен Қыдыр образын жасау үлгісінің ықпал-әсерінің тигені байқалады. «Құлназар» орта қолды жыр болып табылады.

Жақып өзінің жеке авторлық шығармаларын орындауымен қоса, ертегілік сюжеттерді жырға айналдырған. Кезінде «Қырық қыз» дастанын қазақша айтқан, бірақ оның мәтіні қолды болған, бізге жетпеген күйі қалды.

«Жігіт пен қыз» ертегілік жырын оның ізбасарлары «Мінахор» деп те атайды. Мінахор-ертегі жырдың бас қахарманы. Жыр сюжеті атбегілік, ат бәйгесі, қыз бен жігіттің қарым-қатынасы мәселелерін қамтиды.

Мінахор – еңбеккер, адал, атбегілік өнерін игерген жас талапкер болып жетіледі. Мінахорды ханға сенімді көп кісілер мақтайды. Оны хан сарайына алдырады. Бәйге атын жаратады. Хан аты уәзір аттарынан озып, бәйгені бермейтін болады. Уәзірлер Мінахорды күндеп, бас уәзір бақастығы басталады. Уәзір қызы:

– Ай, ата, сол жігітті аздырайын,

Азғырып, жақсы сөзбен наз қылайын (Сонда, 272 б.) - деп, Мінахорды тура жолдан тайдыру үшін әкесінен рұқсат сұрайды. Әкесі:

– Бар, балам, тілегіңді бердім дейді,

Кеуілің не тілесе қылғын дейді,

Шығарсаң сол баланың жаман атын,

Билігін өз басыңның бердім дейді (Сонда, 272 б.).

Әкеден рұқсат алған қыз келбеті:

Үстіне киіп алды сап-сары алтын,

Безеніп кетті құрып салтанатын ...

Үстіне інжу-маржан тағып яқұт,

Үстіне Мінахордың барды тіптен (Сонда, 272 б.). Мінахор қыздың келбетін, көзін ұнатады. Екеуі де бір-біріне деген ынтықтық сезімін білдіреді. Қыз Мінахорға «Маған патшаның бәйге атын шын ғашық болсаң сойып бер» дейді. Алғашында

жігіт көнбейді. Бірақ, қыз сұлулығына елтіген жігіт ақыры қыз талабын орындайды. Қыз атты сойдырып жеп, түні бойы төсекте табысып, таң ата кетеді. Қыздың аты-жөнін сұрағанда ол бас уәзірдің қызы екенін айтады. Мінахор қыз кеткен соң хан қахарынан қорқады. Бас киімін басынан жұлып алып, хан кейпінде қарсы алдына қойып, арыз айтады. Бөрік жігіт арызын айттырмай, хан жүйрігін ерттеуді бұйырады. Құтылмасын білген Мінахор патшаға келіп, қол қаусырып тұрып:

– Ей, тақсыр, түнде көрдім сұлу қызды,

Көрген соң сұлу қызды зейнім қызды.

Білмеймін қызды көріп не болғанын,

Азғырып бауыздатты атыңызды (Сонда, 274 б.), – дейді.

Патша Мінахорға күлімсіреп мойнын бұрып:

– Мінахор, бұзылмасын бұған түсің

Жарайды, бәрекелде қылған ісің.

Айтқан соң рас сөзге кеулім толды,

Қосайын басыбайлы көрген қызың (Сонда, 208 б) – дейді.

Хан сөзінде тұрып, уәзірдің қызын алып береді.

«Мінахордың» бас идеясы – адалдықты, шынайылықты дәріптеу, өнерлілік және онымен үнемі қатар жүретін күндестікті, көре алмаушылықты салыстыра көрсетеді. Адалдықтың әрдайым салтанат құратынын білдіру болып табылады.

Уәзір өзінің қызы арқылы хан жүйрігін сойғызып, бапкерді елден қудыру үмітінің үзілуі патша әділдігі арқылы жүзеге асады. Патшаның тура, адал сөзділікті, шындықты жақтағаны үшін күндестерінің ойы іске аспай қалады. Қайта уәзір қызы патша арқылы ат бапкерінің әйелі болып қалады. Жыр осылай түйінделеді. Жырдағы уәзір атақ, даңқ жолында жеке басының бақыты үшін жалғыз қызының тағдырына да бей-жай қарайтындығын көрсетеді. Уәзір қызы хан атын сойғызып, әкесінің даңқына «жол ашып», намысын атақ, даңқ үшін зая қыла білетін адам санатында көрінеді. Ат бапкері сұлулық, әдемілік тұтқынына түскенде, уәдеден тайсалған аумақай мінезді жігіт боп көрінеді, бірақ жастығын ірке алмағаны, оның қатені адал мойындауы – кісілік белгісі. Әр кез адалдық ел, ер

бақыты болатындығын «Мінахор» жыры танытады. Тәрбиелік мәні күшті, сәтті шығармалар тобына қосылатын жыр.

С.Бахадырова «Жиен жырау» хәм «Гүлайым» ертегісі хақында» атты зерттеу мақаласында: «Қырық қыз» дастанының Жиен жырлаған жеті бөлімнен тұратын циклының біреуі екендігі ақиқаттықты ашады және «Гүлайым» сияқты ертегілік сюжеттерді жырлау дәстүрі қарақалпақ әдебиетінде Жиен жыраудан басталғанын дәлелдейді. Демек, Хорезм ойпатында өмір сүрген ақын, жырау, жыршылар да бұрынғы ертегілік сюжеттерді көркемдік дәстүр негізінде қабылдап, авторлық көзқарасы тұрғысынан қайта жырлау дәстүрі Жиеннен бергі ортада қалыптасқан. Тілеумағамбеттің «Қобыланды батырды» Жақыптың «Қыз бен жігітті (Мінахорды)» жырлауы Жиеннен басталған көркемдік дәстүрді жалғастыруы, әрі өзінің шығармашылық дербестік жаңашылдығын танытуы боп есептеледі.

Қорытынды. Жақып өлеңдері, репертуарлық құрамы, «Құлназар», «Жігіт пен қыз (Мінахор)» дастан, ертегісі қарақалпақ аймағы қазақтарын ұлтжандылыққа тәрбиелейтін, өнегелі өсуіне қалыптастыратын туынды болып табылады.

Құдайберген ақын Үмбетәліұлы Шоқаев. Құдайберген термелері әлі күнге дейін автор есімінде айтылып, бастапқы қалыбын өзгертпей, көп термешілерге өнегелі ықпал жасап, тәрбиелік қуаттылығымен халықтың көңілінен орын алып келеді. Ақын 1903 жылы Қазақстанның Ақтөбе облысының «Қара қамыс» жерінде туылған. Оның әкесі мен шешесі қайтыс болған соң, інісі Ізмұхан мен туысы Иманәлі Шоқаев қолына келеді. Иманәлі де қайтқан соң, нағашысы Алашұлы Нұрмағамбеттің қолында өседі. Ол Шалқар ауданы Сынтас жерінде тұрған. Иманәлі қолында 11-12 жас шамасында, ал нағашысы қарамағында 13-14 жас кезінде жасаған. Қазақтың сабан айдауы уақытында ол қалмақ қырған саласында түсте ұйықтап қалады. Түс көреді. Түсінде үстіне жаңбыр жауады. Кіндігіне жасын түседі. Одан үрейленіп тұра келсе, түсі екен. Оны қарттарға жорытады. Олар: «Қара судай айтқыш жырау боласың, я білгір бақсы боласың», – деп жақсылыққа жориды. Түсінен соң өлең-сөзді шатпақтап айтатын болады.

Ақынның бір ағасы 2,5 пұт тарыға есек сатып алған екен, сол ағасы Құдайбергенді сынау үшін «есекке өлең шығар» депті. Сонда:

Ақсақал құтты болсын арғымағың,
Мінгенде көрінбейді арғы жағың,
Астыңа алып міндің бір тұлпарды,
Заманға жігітсің ғой ұшқан бағың,
Құйрығы құлағынан қысқа екен,
Бұл өзі мықты шығар қысқа бекем,
Токсанда төрт аяғы үсіп түссе,
Мүжусіз қалғаны ғой сонда шекең (Сонда, 194).

Ақын-жыршы қалжың өлеңнен шығармашылығын бастап, философиялық мәнділігі күшті шығармаларға қарай сатылап өрлей береді.

Құдайберген 1932 жылы ашаршылық кезінде Ақтөбе облысының Темір ауданынан, Қалмақ Қырған саласынан Мойнақ ауданының Үргесіне көшіп келеді. Мойнақ қаласына қоныс басып тұрақтанып қалады. Измұхан Қоңырат қаласына тұрғынданғаннан кейін 1933 жылы опат болады. Құдайбергеннің басқа туыстары Қобдаға кетеді. Құдайберген өлең-термелерін қайтыс болардан екі жұма бұрын дәптерге түсіріп, реттеп кетеді.

Құдайберген Қоңырат, Нөкіс, Хожелі, Беруни, Төрткүл, Байрамтаған, Тамды, Арал, Шалқар, Қазалы, Қызылорда, Арыс, Түркістан жерлерін аралап, жыр өнерін тыңдатқан.

Құдайберген Үмбетәліұлы 1952 жылы, 8 қыркүйекте қайтыс болған. Мәйіті Мойнақ қаласы маңындағы Тоқпақ атаға қойылған. Ол жеті рудың Кердерісі, оның Құтсиығы, Шаян атасынан.

Ақын өлең-термелерін 1945 жылдың 2 желтоқсанынан 1946 жылдың қаңтар айына дейін Өтегұлұлы Сағынбайға жаздырған. Ол жазбалардың көшірмесін проф. Қ.Жұмажанов 1979 жылы 17 маусымда, 1981 жылы 13-15 маусымда Қайролла Иманғалиевтан да жазып алған.

Құдайбергеннің бабасы Шоқан, Шоқай, Шора есімді үш перзенті болған кісі. Шоқаннан атақты ақын Әбубәкір мен қызы Мәриям дүниеге келген. Мәриям Мұрын баласы Жолдасбайға

тұрмысқа шығады. Мариям мен Жолдасбай баласы – Иманғали. Одан ақын-жыршы Қайролла туылған. Қайролланың «Мен жөнімді айтайын» өлең-термесінде: «аты шыққан қазаққа, Әбубәкір нағашым» деп, Әбубәкірдің қарындасы Мәриямның Қайролла тұңғыш немересі болғандықтан айтқан.

Құдайберген Ережеп Аманжолов, Теңізбай Есенбаев, Сүгір Бекпенбетұлы, Жақсылық Мамытұлы, Дәриябай Төребаев, Таңжарбай Бәкірұлы секілді әнші, ақын, жыршылармен достық қарым-қатынаста сапарлас болып, өнерін халыққа танытқан.

Құдайберген өлең-термелерін жоғарыда аты аталған ақын-жыршылардан тәлім алған Ерқожа, Парахат, Қартбай, Наурызбек, Өсербайдан проф. Қ.Жұмажанов жазып алған.

Жыршылық өнерді дамытушылар халық жырларының ізімен дәуір үніне сәйкес келетін, дәуір тынысын, халық көзқарасын айқын танытатын шығармалар шығарып, ұлы дәстүрді жалғастырған, жаңашылдыққа бой ұрған. Сейдәлі, Тілеумағамбет, Ақпан, Қарасай, Жұмағали, Жақсылық, Жақып халық шығармаларынан қанаттанған, жеке шығармашылығын өз кезеңіне сәйкес дамытып, даралық ерекшелігінен көрінетін дәрежеге шығармашылығын жеткізген. Солар аймақ көлеміндегі сөз өнерінің өзіндік дара бітімін қалыптастырған, соң сол үлгімен кейінгі айтушылар жырлаған. Сол үлгіде термел-толғаулар тоқыған.

Қарақалпақ аймағы қазақтары арасында жыршылық-термешілік өнердің биігінен танылған ақын-жыршылар өте көп. Себебі, жыршылық, термешілік өнердің дамуына тыңдаушы қауымның тигізер ықпалы өлшеусіз. Әр кезде талантты талабы өсіреді.

Қарақалпақ өңірі жыршыларының әрбір өлеңінің ырғағы, құрылысы, мазмұнына сай терме сазы өзгеріп отырады. Термелерден ықыласы қайтпаған халық қажыры мен талап-тілегінің орны ерекше.

Терме сазында өзгеше әсем, өшпес өмір әуеніндей мән бар. Ырғағы домбыраға да, қобызға да, сырнайға да қатар жарасып, үйлесіп, өзгеше өрнек тауып кете береді. Оны ықлым замандардың шындығын көркем жинақтап, бізге жеткізген жәдігері деуге болады.

Халықтың ғасырлар сілемінде қалыптасқан эпикалық дәстүрі бар. Сол дәстүр арқасында туған жырлардың сөзін орындаушы көп алдында музыка мен аспапсыз, тақпақ күйінде орындаса, оның тыңдаушысы да болмас еді. Эпостық жырды көпшілік қауымның ұйып тыңдауының басты себебі, оны орындау кезінде тыңдаушыға бірнеше сазды әуеннің жыр мәнімен қатар әсер етуінде.

Құдайберген термелері әр түрлі тақырыпқа құрылған. Оның термелерінде бір тақырып пен екінші тақырып ұштасып отырады. Сөйтіп, ақын-жыршының бүкіл шығармашылығы өткеніміз бен бүгінімізді еске түсіреді, кісілік пен ессіздікті қарама-қарсы қою арқылы адамгершілікке тәрбиелейді. «Әуел тағдыр не еткен» термесі – ірі термелерінің бірі. Құдайды бүкіл дүниені жаратушы деп таниды. Алла құдіретін көрсету үшін, құдай жаратқан заттар мен құбылыстар қасиетін біртіндеп баяндайды. Сатылап баяндау әдісін қолданады.

Әуелі алла не еткен,
Жарық сәуле нұр еткен,
Нұрдың шарапатынан,
Жеті қат көк пен жер еткен,
Жерден алып топырақтан,

Адамзатты дөреткен (Сонда, 276 б.), – деп бастап, адамның өсіп өну кезін баяндайды. Оның түсінігі мен ой түйіндеуі өмірдің диалектикалық даму кезеңдеріне сәйкес келеді. Жолдасы мұның болсын деп, пендем өсіп-өнсін деп, жолдасқа әйел жар еткен». Адам руханиятын қалыптастыру, оны тәрбиелеу өмір өзегі. Адам жанын тәрбиелеу, оны жақсы жолға бұру үшін күрескен кісілерді еске түсіреді.

Бұл дүниеден не өткен,
Патшалы байтақ ел өткен,
Әуелі алла құдайым,
Әруақты ерді дөреткен,
Арқасымен ерлердің,
Мал жайып, шаруа күнелткен (Сонда, 276 б.).

Өмір өзгереді. Жаңарады. Жақсарады. Ілгері–кейінді өмірге келген кісілер бірінің орнын екіншісі толықтырып тұрады. «Алдыңғы толқын ағалар, кейінгі толқын інілер, бірім-бірім

өлінер, баяғыдай көрінер»- деген, ұлы Абай сөзіндегі мазмұн Құдайберген термелерінің көбінде бар.

Ақын қанша мықты болғанымен, әйгілі, атақты кісілердің бәрібір өмірден өткенін айтып тыңдаушыны тәубаға шақыру сияқты ауыз әдебиетінде бұрыннан бар үрдісті қолданады. Сөйтіп, пенделік қалыбынды түзе, дұрыста деген нұсқау айтады.

Алланың досы Мұхамбет,
Алпыс үшке келгенде,
Үмбетім деп бұ да өтті.
Зұлпықарын суарған,
Қарсы келген кәпірдің,
Заманасын қуырған,
Намаз оқып тұрғанда,
Ғапылда бір құл өлтіріп,
Әзіреті Ғали шер өткен,
Жақындатып сөйлесем,
Тама деген халықтан,
Атса мылтық өтпеген,
Шапса қылыш өтпеген,
Есет деген ер өткен (Сонда, 277 б.)

– деп, ақын әрі қарай терме жолдарында ойы тереңдеп жалғаса береді. Қазіргі тіршілігінің өткінші екендігін түсіндіреді. Тірі кезінде не істедің, адамға қайырлы қандай жұмыс тындырдың, өнегелі істеуің қандай деген сұраққа жүгіндіреді. Ой көзіңді оятады. Жігер береді. Халқыңа қайырымды болу үшін сананды шуақтандырады.

Ақынның «Әуелі тағдыр не еткен» термесінің жалпы терме атаулыға тән белгілі өлшемі бар. Ол өлшем белгілі бір жайтты, немесе бір ізге келмейтін бірнеше өмір мәселелерін теріп-теріп баяндау жайынан көрінеді. Жоғарыда А.Байтұрсынов айтқандай терме өз атына орай әр жерде көрінген, я болған оқиғаны, жеке құбылысты, өмір шындығын теріп баяндап, бір ойлы шығармаға жинақтайды. Осындай жинақталған ой ақын-жыршының негізгі нысаналы ойын танытуға қызмет жасайды. Мұхамбет пайғамбарды, Әзіреті Әлиді, Есет батырды айта отырып, тіршілік дүниесі өмірге келген адамның басында тұра береді

ме? деген сұраққа жауап іздейді. Ақын өзі берген сұрағына бірден жауап беруге тырыспайды. Ақын сұрақ жауабын тыңдаушы қауымға айттырмақ ниетте болады.

Әулие өлмес дер едім,
Әнбие өлмес дер едім,
Адай деген халықтан,
Бекет деген пір өткен,
Табын деген халықтан,
Барақ пен Асау ер өткен,
Жалым өлмес дер едім,
Қарақалпақтың ішінен,
Құт ишан деген пір өткен,
Шайыр өлмес дер едім,
Түрікменнің ішінен,
Мақтымқұлы деген бұ да өткен.
Білгір өлмес дер едім,
Бұлбұл өлмес дер едім,
Кердерінің ішінен,
Әбубәкір бұлбұл бұ да өткен (Сонда, 277 б.).

Тіршілік дүниесі өмірге келумен, өмірден кетуден тұрады. Өмір диалектикасы заңы сол. Оны тоқтату мүмкін емес. Ол термеде жақсы сипатталған. «Әуелі алла не еткен» ақын термесі Алланың күш-күдіретінің шексіздігін көрсетуді, танытуды басты идея еткен. Адам атадан бері келе жатқан шежірелік жолды жырлау арқылы «Әзіреті Нәби Нұқыдан» бастап өмір тұрлаусыз демек болады.

Құдайберген термелерінде одан әрі жалғасып, жыраулық поэзия дәстүрі жарасымды жымдасып жатады.

Домбыра сөйлер тиекке,
Қара күш келер білекке,
Батырлық келер жүрекке,
Билік келер ақылға,
Ақылды адам түсінер,

Осындай айтқан нақылға (Сонда, 280 б.) – деген пікірімен дәлелдемек болады. Талап – ер-азамат жолдасы, талапты жігіт тау бұзар. Жоқшылық жібін еңбек қана үзе біледі деген ой түйіндейді. Талап пен еңбек, талапсыздық пен еңбексіздік,

терең ой мен ойсыздық, ақылдылық пен ақылсыздық, білімділік пен білімсіздік, тәрбиелі мен тәрбиесіздік салыстырмалы көрсетіледі.

Құдайберген «Атамыз адам пайғамбарға» лирикалық шегініс жасап, «Мұсылман», «кәпір» сөздерінің мазмұнын ашады.

«Атамыз әкім Лұқман мың жасаған» термесі қара өлең түрімен шығарылған. «Атамыз әкім Лұқман мың жасаған, байқасақ сол кісідей кім жасаған, жасымыз Лұқмандай болмағанмен, жері жоқ жасағанның кем жасаған», – деп, адам мүшелерін және оның қызметін баяндайды. Олардың жаратқан ие белгілеген қызметтерін көрсетеді. «Жүрсін деп ат орнына екі аяқ, қасында ұстасын деп қол жасаған, басыңа есітсін деп екі құлақ, көрсін деп маңдайыңнан көз жасаған, айтсын деп шүкір сана жаратқанға, артықмаш таңдайыңнан тіл жасаған» – дейді. Ақын одан әрі:

Жүрсін деп сайран етіп шаттықпенен,
Нұры артық пендесіне күн жаратқан,
Сағатқа жиырма төртке бөліп және,
Ішінде дем алсын деп түн жаратқан,
Таң қалам жаратушы бір Аллаға,

Байқасаң осылайша кім жасаған (Сонда, 284 б.) – деген. Құдай құдіретін таныған адамға ең қажеттісі көңілінің пәктігі, өзгені алдап кетпеу, кісі ақысын жемеу, тіл қайыры мен қол қайырын беру абзал болмақ. Адам баласы о дүниеге барғанда оның күнәлі, күнәсіздігін қыл көпірден айдап, Алла тағала періштелер арқылы өлшемек. Күнәсіздерге қыл көпір кеңімек, бұл дүниеде опасыз боп, күнәларың мол болса, қыл көпір тарылмақ. Көпірдің екі жағында бірі жанып жатқан от, екіншісі ағыны қатты терең су, ғарық қып тартпақ. Қыл көпір таразысынан аман өту үшін имандылық жолды жас кезіңнен таңдауың қажет деп біледі.

Халық елдің өткен тарихына, шежіресіне қатысы бар әңгімелерге қызыға бастайды. Өткенді білгісі келеді. Эпостық шығармаларда баяндалатын ұзақ сонар сюжеттен ықшам, әсерлі айтылатын, ойы терең шығармаларды уақыт тығыздығы талап етеді. Терме адам ғұмырының мәнін ашуға, оны толғап

түсіндіруге ыңғайлы келеді. Сөйтіп, эпос орнын терме-жыр ауыстыра бастайды.

Құдайберген ақын термелері халық поэзиясы мен ақындар поэзиясының нәрлі, мәнді, көркем, келісті, сәтті бөлектерінен іріктеліп, жиылған қоспадай көрінеді. Себебі, терме түрлері шығарманың бей-берекет қосындысы емес, солардың інжу-маржандарының таңдамалысы, асыл тізбегі секілді, термеде баяндалатын ой өмірдің ең күрделі проблемаларын қамтиды. Сондықтан терменің әсерлілігі әрдайым күшті болады.

«Жігіттік деген бір дәуренде» дүниенің пәнилігін, көзді ашып-жұмғанша өмірдің тез өтетіндігін, сол қысқа ғұмырда жамағатшылдықты, қанағатшылдықты, адамгершілікті терең игеру, құлқын құлы болмай, ұлағат құдіретіне жетуді үлгі етеді.

Ақын-жыраулар өмірбаяндық шығарма тудыруды әріден дамытып, жалғастырып келеді. Бұған Қазтуған, Бұқар, Абыл, Майлы-қожа, Кердері Әбубәкір секілді ақын-жыраулардың осы мазмұндағы өлең-толғаулары куә. Әр жастың тындыратын қызметі мен қызығы, уайымы бар. Бәрі дидактикамен қатар баяндалады. Құдайберген ақындар поэзиясында бар дәстүрді пайдалана отырып, реалистік өмір сипатын танытады. Ол әсіресе жас кезеңіне баға бергенде көрінеді. «Он бесте – қыз-келіншекке күлерсің», «Жиырмада ақсұңқар құстай оны ілерсің», «Жиырма бесте мінерсің», «Отызда кемдік көрмейсің», «Отыз бесте көлікті жайдақ шауып жөнерсің», «Қырық жасқа келгенде, айтқан сөзге сенерсің», «Елу жасқа келгенде, басыңнан ақ таяққа сүйеніп, той бар десе, бәрінен бұрын жетесің, жетпісте жағдай айтарсың, сексен мен тоқсанда бақытың тайса басыңнан, тарқайды бір күн базарың», - деп, түйіндейді. Мұндай ғақлиялы сөз «Анадан шырылдап туған соң», «Әркімге түсер бір ақыл», «Білгірмін деп мақтанба», «Жалғыздық сені қайтейін» термелерінде бар. «Ал жырауың толғасын» тармақ сөзі ақын-термешінің өз шығармашылығына жинақтап баға беруі іспетті.

Қорыта келгенде. Ақын-жыршының «Әуелі Алла не еткен», «Жігіттік деген бір дәурен», «Бісімілла болар сөз басы», «Атамыз Әкім Лұқман мың жасаған», «Азырақ сөз сөйлейін», «Ақылды болса, бір адам» терме-өлеңдері адам өмірі, жасы

туралы, оның мәні туралы, сөз өнері жайлы адам жасының әрқайсысының мәні мен маңызын толғайды. Мұндай дәстүрлі сөздер діни мазмұндағы баяндаулар авторлы ауызша поэзияда, яғни қазақ жырауларында көп кездеседі. Демек, Құдайберген термелері дара шығармашылықта қалыптасып, өнегеге айналған дәстүрлі жол арқылы дамыған.

Қайролла Иманғалиев 1907 жылы Қазақстан Республикасы, Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы, қазіргі Сарыалтын ұжымшары жерінде туған. Әкесі Жолдасбай 1919 жылы Қарақалпақстанға көшіп келіп, Қоңырат, Мойнақ ауданы атырабында жасаған. Иманғали 1921 жылы Әлімнің Тілеуқабақ руының белгілі кісісі Тоқсанбайдың қасында дүние салған. Мәйіті Мойнақ қаласы түбіндегі Токпақ ата қорымында.

Қайролланың от басы 1921 жыл соңында Түрікменстан Республикасы Ташауыз облысы Калинин ауданының орталығы Калининскі қаласына көшеді. Ол жастайынан өнерге талпынып, қызығып өскен.

Қайролланың жыршылық өнерінде Жаңбыршиев Үкінің ұстаздық өнегесі үлкен. Ол өнерге әулетін тәрбиелеген ұлағатты адам.

Үкіден Бекберген, Бекбергеннен Жаскелең, Бақы, Бітеген дүниеге келген. Бақыдан Мақуат, Мақуаттан Сапар туған. Сапар өнер кумай бақташылықпен күнелткен. Қайролла Мақуаттан бата алған. Нұрпейіс Байғанин Бітегеннің шәкірті. Бітегеннің баласы Терлікбай әке жолын жалғастырған. Бақы баласы Мақуат 1919-1926 жылдары Хожелі қаласында жасаған. Мақуат 1921 жылдың соңында Калининскі қаласындағы Ұбайдұланың үйіне түседі. Жас талапкер Қайролламен кездесіп, өнерін көреді. Қайролланың шешесі Шолпан мен Ұбайдұлға өтініші бойынша Мақуат Қайролланы шәкірттікке қабылдайды. Ол Мақуаттан «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қазы», «Туыс шежіре», «Жыр бастау жолы» және бірнеше терме-толғаулар үйренеді. Мақуат 1926 жылы туған жеріне көшіп кетеді. Осы жылы Қайролла да Қазақстанға көшеді. 1928 жылы Калининскіде қалған әпкесі Рабиға мен жездесі Қалмұратты көруге келіп, сол жерде тұрақтанып қалып кетеді. 1930 жылы Ұбайдұлға, Шолпан мен Қайролланың соңынан келеді. Аштық жылы (1930)

Рабиға, Қалмұрат, Ұбайдұлла, Шолпан қайтыс болады. 1955 жылы Калининскіден Хожеліге ауысады.

Қайролла «Өзін таныстыру» жырлары, «Мақал-мәтелдері», «Билер туралы», «Осы біздің Алматы», «Туыс шежіресі», «Жұмбақ жыр термесі», «Гойбастар», «Беташар», «Айтыс» сияқты зерттеуге нысан болған шығармаларды шығарған.

Қайролланың жыр-өлеңдері мен терме-толғауларын жазба ақындар шығармашылығы секілді тақырыпқа бөліп талдауға келмейді. Өйткені, мұндағы тақырыптар дені дәстүрлі. Сондықтан, Қайролла жыраудың терме толғауларын жеке шығармалары атымен талдауды жөн деп есептедік.

«Ата қоныс» толғауында туған жері мен елін ардақ тұтқан, қадірленген көне көз қарт кісі болып сөйлейді. Қаумалаған көпке «көңіліңді жел сөзбен, азырақ аулап қарайын», – дейді. Мұндағы «жел сөз» – жеңіл мағыналы әзіл-қалжың емес, адамға кызу, жігер дарытатын, рух берерлік сөз. Сол сөз арқылы ата қонысымызды дәріптеп бастайды:

Келешегін болжаған,
Асан қайғы Қазтуған.
Қарияның бірі екен,
Әму мен Сырдың арасы,
Өзбек, қалпақ, тәжіктің.
Отырықшы жері екен,
Азияға тең ортақ.
Арал деген теңізің,
Шалқып жатқан көл екен ...
Жаңбырлы болса жер көктер,
Баталы болса ел көктер.
Табиғаттың нұры екен ...
Қарасам ата қонысқа,
Асылдың шыққан сойы екен (Сонда, Б.323-234).

Туған жерді дәріптеп жырлау дәстүрі Қайролладан жарасықты жалғастығын тапқан. Шалғайда жүрген қандастарын ата қонысқа бауырластырып тәрбиелеу ақын мақсаты болған. Ата-қоныс ақын-жыршылар поэзиясының негізгі желілерінің бірі, ал, азаматы туған жер мақтанышы, аруақты ерлері:

Көтібар, Есет, Арыстан,

Асау, Барак, Сүлеке,
Батыр, Бекет, Шектібай.
Әжібай, Алтай, Майлыбай,
Солардың өскен жері екен,

... Жалпақ жатқан бел екен (Сонда, 324 б.) – аттарын осылай жыр тармағына түсіріп, «екен» сөзін тармақ сайын қайталап, редифтік ұйқасқа құрып, бүтін ойды «екен» сөзімен түйіп, ынта-ықыласынды ата қонысқа делебенді қоздырып аударды.

Ақынның «Ерлерім өтті аңқыған» өлең-термесі тақырыбымен де, айтпақ ойымен де «Ата қонысқа» жақын. Ата қонысты ел батырлары сойылы мен найзасын сүйретіп жүріп қорғаса, қайқы қылышын жау қанына суарып жүріп сақтаса, «Ерлерім өтті аңқығанда» ұлан байтақ жерді сақтаған батырларды ру, тайпасынан шығарып мақтайды. Ноғайлы дәуірден бергі кезеңдегі елін сүйген ерлерді жыр жолдарына түседі.

«Атақты ерлер көп еді, егескен жерде ар алған» Бөкенбай, Есет, Ер Шора, Ерназар, Бармақ, Барак, Асау, Серке, Жаңқожа, Көтібар, Дербісалы, Тілек, Әжібай, Алтай, Мыңбай, Исатай, Махамбет, Атақозы, Бердібек, Қармыс, Қонай «аруақты ерлер осы еді, жалыны шыққан аузынан, оязды ұстап өлтіріп, Алғи, Досан бұл шықты», – дейді. «Арын ойлап елімнің, ерлерім өтті сабылған, екі талай күн болса» елін сақтаса – ақын-жыршы мақтанышы. Солардың өрнегі Қайролла шығармашылығында дәстүрлі ұластырып отырыпты. Ұлтының қамы елі мен жері үшін жауға шапқан, жұртын қорғаған батырларға деген ақын-жыршы ризашылығы шексіз көрінеді, елге қорған болар жасты тәрбиелеуге көңіл аударды. Сондықтан ақынның өлең толғауы қазіргі кезде де мәнді.

«Жырау-шайырлар» – мазмұны мен түрі жағынан «Ерлерім өтті аңқыған» туындысымен үндес. Біріншіде батырларды дәріптесе, «Жырау-шайырларда» шешендігімен елді аузына қаратқан, сонау XV ғасыр перзенті Жиреншеден өзіне дейінгі жырауларды және өзінің де ақындық өнеріне баға береді.

Ұйғарған бұзбай көптің ынтымағын,
Сайратып Жиренше өтті тіл мен жағын ...
Кетеде Тұрмағамбет, Балқы Базар,

Тындатқан тырп еткізбей қарамағын ...
Қарасай, Кенелдік пен Тәжік, Мұса,
Деп айтар: «Саркылмаған судай ағын» ...
Қалнияз, Құдайберген, Сәттіқұлдың,
Артық дейді әркімдерден дүрлік жағын ...
Айтқыштың бірі өзім солардан соң,
Талаймен теңестірген ат құлағын (Сонда, 322 б.).

Ақынның айтпақ ойы не? Ұсынбақ идеясы не? деген сұрақ келіп шығады. Ол бір ғана түйінді ойды айтпақ, ол да өткенді білу, өткенді қадірлеу мен одан үйрену. Ақын соны насихаттайды. Сонымен бірге, ілгеріде өткен ақын бағасын біліп бағалау, сөз өнерінің өтімділігін тану, оның әділ бағасын беруден де өзі қашық емес. Себебі «Қазақтың жырау ақындары – ұлттық сана сезімнің жанашырлары, ұлттық болмыстың жаршылары. Олар үшін қазақтың сана сезімін жетілдіру – қазақты халық ретінде сақтаудың негізі, қазақ мемлекетін қалыптастырудың тірегіндей.

«Мен жөнімді айтайын», «Жыраудың өзін таныстыру өлеңі» екі толғау өлеңі бірі мен бірі үндес. «Мен жөнімді айтайында» өз ата-тегінен сөз қозғайды, руын, әкесін, шешесін тегіс баяндайды. Қарақалпақ аймағы қазақ ақын жырауларында сонау Доспамбет, Қазтуған, Шалкиіз, Махамбет шығармаларында өзін жырлаған дәстүрді бәрі-бәрін ұластырады. Руында, нағашы жұртында қызмет істей білгендерін ардақтау бар. Ұстазын көкке көтереді.

Бата алған жерімді айтайын,
Аржағы Үкі, Бекберген,
Бержағын оның айтайын,
Жаскелең, Бақы, Бітеген,
Мақұт пенен Терлікбай,

Бөтен емес өзімнен (Сонда, 318 б.) – дейді. «Жыраудың өзін таныстыруында» өнерін былай дәріптейді:

Әр алуан сөзім бар,
Патшайыменен мақпалдай,
Пұлы қымбат заттардай,
Асыл сөзді көп айтып,
Талай жерге мақталды-ай,

Осыдан жаттап алсақ деп,
Үйреніп бұдан қалсақ деп,
Үйренбелер дағдарды-ай (Сонда, 316 б.)

дейді. Әрине, бұл Қайролланың біршама елге танылып қалған кезінде шығарған өлеңі болса керек. Қайролла дәстүрлі поэзияға тән болған үсдісті қолданып таныстыру үшін шығарған өлеңі.

Қазақ халқының әріден келе жатқан ойын-сауығы, дәстүрі, салты бар. Әрине, бұлар бір күннің жемісі емес, талай ғасырлық ғұмыры бар асыл қазына. Сол мұраны «халық ақындары – тұрмыс-салт жырларының әуелгі авторлары» болып шығарған. Адам қай елде болсын, бәрібір оның өмірінің үш кезеңі бар. Туылуы, үйленуі, өлуіне орай салттық, ғұрыптық дәстүрі орындалады.

Халық арасында жыр шығарған, әрі жырлаған Қайролла да халық дәстүрінен шеттеп кете алмаған. Соған орай «Той бастар» мен «Бет ашарды» шығарған. Оның «Той бастары» мен «Бет ашары да» қалыптасқан дәстүр жалғастығы болып көрінеді.

Қыз ұзататын, я жалпы той мәресіміне орай өткерілетін тойлар, той иесінің әл-ауқатына қарай өткеріледі. Көптің жиналуы да той иесі беделінің көрінісіне тікелей қатысты болады. Ол табиғи, бірақ той үстінде, тойда бар қызықтың басы боп тойбастар орындалады.

Біз келдік, той бастауға домбыра алып,
Кетуші-ек айғай салсақ топты жарып,
Айтайық азырақ сөз тойыңызға,
Тындаса көп әлеумет құлақ салып ...
Ұл бала ата-анаға таяу деген,
Қыз бала үйге жаққан бояу деген,
Табиғат тағдырына жазғаннан соң,
Қосыпты ерді жолдас әйелменен (Сонда, 332 б.).

Мақал мен мәтел шығару Қайролла шығармашылығында кездеседі. Қайролланың қиын жанрға жасқанбай келуіне, бізінше, екі себеп бар деп білеміз. Ол ұлғайған шағында, өмір тәжірибесі көркейген кезінде, өмірден көргені молайған шағында, өмірдің өзі үйреткен сабақты қорытқан. «Мен өзім

даналықтан айтқан емес, бұрынғы үлкендерден қалған кеңес» – дейді. Екіншіден, ақын-жыршы болғандығынан тіл өнеріне баға беруді көбірек сөз етеді. Қайролла шығарған мақал-мәтелдердің дені жоғарыда айтқанымыздай тіл шеберлігі мен көркем образ жасауға арналады. «Ел иесіз болмайды, сөз жүйесіз болмайды» - дейді, дана халқымыз. Шынында сөз үлкен күдірет. Сол күдіретті қор етпеу үшін дұрыс сөйлеуге, ақылды сөз айтуға халқымыз қашанда мән берген.

Қазақ ақындары өмір тәжірибесін жинақтап сөйлегенде поэзиямызда дидактикалық жанды ойлар туындайды.

Мұндай ойға сәйкестенетін сөздер Қайроллада мол кездеседі. «Сөзді сөзбен ұста, қашағанды құрықпен ұста», «Аялап айтқан ақыл сөз, аяулы нәрсе бергендей, қаралап айтқан қатты сөз, қолға кірген шеңгелдей», «Сөз білмесең сөйлеме», «Орма ауыздың ажалы оттан», «Жалаң бұлттың ажалы шөптен, аузы жеңілдің ажалы көптен» деген. Тағы да: «Сыйласаң сиымды боласың, асықпасаң арманға жетесің», – деп, кішіпейілдікке, «Еркін жүйрік қашқанды қайырады», «Батырлық жолдастыққа пайда, жанға қас», - деп, батырлық пен ерлікті көрсетіп танытса, «көптің көлеңкесі алтын», «кәрің қайда болса, хатың сонда» деген ақын-жыршы лебізінен шыққан мәтелдердің тәрбиелілігі мол. Ой өрісімізді өсіретіндігі аян.

Қайролланың жұмбақ тақырыбында өз дербестігі бар. Жұмбақтың дәстүрлі жаңғыруы, жаңаруы түрі мен мазмұнынан анық көрінеді. Жұмбақтың жекелік сипаты ақындар айтысы тұсында айқындалады, білім, білік дүниетанымымен санасуы айтыста қалыптасқан күйінде көрінеді.

Қайролланың жұмбақ айтысы қарсыластардың жауаптасуына келмейді. Айтыстық түрді жыр, терме түріне келтіріп, айтпақ ойын, тәрбиелі пікірін сұрақ түріне орай түйіндеп отырады. Мұны, біз қарақалпақ аймағында ақындардың айтыстық дәстүрі соңғы кезде дамымай, өрістемей қалуының салдары деп танимыз. Терме-толғау, шағын жырлардың бес қала жерінде өрістеуіне байланысты ақын жұмбақ айтысты айтыс үлгісімен дербес дамытқан. Жұмбақтары:

1. «Алтыннан гаухар асыл шамасы, дүниеде бар нәрседен не зат асыл?»

2. «Бақыл не, бұл дүниеде бар ма олар?»

3. «Дүниеде сақиды айтың, не зат болар».

4. «Сараң не?».

5. «Оқ өтпес батыр қайда?»

6. «Армансыз бұл дүниеде адам бар ма?».

7. «Ана жер бауыры жазық қарап тұрсам, не жақын осы жерге соны айтшы?».

8. «Не жақын бай мен зұлым ханға?».

9. «Не жақын даладағы айуандарға?».

10. «Айуанат есеп болар бұл да малға, жұмбағым жаңа толды саны онға» – дейді.

11. «Жігітке ата-анадан не зат жақын?».

12. «Қартайған кемпір шалға не зат жақын?».

13. «Кеудеде шыбын жанға не зат жақын?».

14. «Айтыңыз не зат жақын тыңдасын жұрт, жердегі он сегіз мың аламанға?».

15. «Адам не бұл сөзімді шеше білсең».

16. «Адал не сұрауыма жауап тапшы»,

«Осымен жұмбағымды аяқтаймын», ұлықсат сізден енді мен тыңдайын», –деп аяқталады.

Әр сұрау шешімінен, сұрақ сайын айтпақ түйінінен ақынның дүниетанымы айқындалып көрінеді. Мәселен «Не зат асыл» дегенге жауап іздейді. Сұраққа қайтарған жауаптарында тапқырлыққа ұмтылады, әрі оған жетіп отырады. Алтын, гаухар, судан шыққан маржандар қимылсыз көркімен көз тартып тұрады. Олар қаншама жылтырағанымен қайыры кем. «Көше кезгенге кезіксең басыңа сор болады» – дейді. Дүниедегі ең асыл заттар жер, су, ауа, күн деп түсіндіреді. Олардың асылдық қасиетін:

Бір асыл күннен шыққан нұр болады,

Екеуі ауа менен су болады.

Бірінен бірі артық ойлап тұрсам,

Адамға ең жақыны жер болады (Сонда, 347 б.) – деп дәлелдейді. Олардың бәрі тіршілік көзі деп пікірін жинақтайды.

Сұрақтарға жауапты ізбе-із айтып бастайды. Бақыл-жылан, сақи-дәрия, сараң-жоқ, батыр-махаббат, армансыз – адам болмас, жерге жақын – су, 8-9 жұмбаққа айтқан жауабында:

Хан мен байға мал жақын,

Жарлыны жеп тоймаған,

Айуанатқа шөп жақын,

Қайғысы тамақ ойлаған (Сонда, 350 б.).

«Ер жігітке қыз жақын», «Ер жеткен қызға ер жақын», «Қарттарға күтіп тұрған жер жақын», «Науқасқа ажал жақын», «Он сегіз мың аламан, бәрі де жерден жаралған», «Арам мен адалда – ешектің күші адал, сүті арам», «Адал ас артық ішсең арам болар» – дейді. Жұмбақ айтыс ақындар айтысында дәстүрлі айтыстардың бірі. Бірақ Қайролла ақын қолданған жұмбақ айтыс түрі – дербес түр боп шыққан. Ол айтыстан сұрақ – жауап терме толғауға жақын. Дегенмен, өзі айтпақ ой мазмұнына түр табуы ақын табысы деп тануға болады.

Жырау-ақын шежірені поэтикалық шығармаға, тарихи мәліметтің өзін өзгертпестен, образды, жанды оқиғаға айналдырып жіберуі, сылдырап келген сөз ұйқасының күдіретінен, өтімді хәм тыңдаушыға тез ықпал етуінен, ойлап кемелдендіріп, жыр шығару сырын жетік меңгеруінен деп қараған жөн.

Есімі ұлттық мақтаныш ретінде тілге алынса да, XX ғасырдың саяси құрылысы оларды жарыққа шығартпады, бірақ «халқым» деген азаматтар ұлттық шежірені шығарудан шаршамады, ұлттық мақтаныш тұтынған бұл тарауды көркем тілмен суреттеп, қайта жырлап, қайтадан кемелдендіріп, туған халқының ұлттық ой-өрісін, сана-сезімін тәрбиелеуге атсалысты. Олар «Шежіре» негізінде дәстүрлі мирасты жалғастырушы, жаңалаушылар ретінде «туысқандық шежіресін» басты идея қып алды. Міне, осындай деңгейдегі ақын-жыраудың бірі – Қайролла Иманғалиев болып табылады. Ол XV ғасырдан бері айтылып келе жатқан «Қазақтың туысқандық шежіресі» жырын шебер айтушылардың бірі болып, оны 1952 жылы 21 наурызда қағазға түсірген. Шежіреде жазылған түсінік сөзде «бұл шежіренің негізін салған, XV

ғасырда өмір сүрген атақты Сыпыра жырау. Одан соң толықтырғандар – Үкі жырау мен оның баласы, Бекберген, немерелері Жаскелең, Бітеген, Бақы және шебересі Махмұд жырау» деп көрсетеді. Шежіре соңында «авторы Қайролла Иманғалиев, редакторы және қағазға түсірген Әбдісаттар Сәдуақасұлы Оспанов. Алматы – Қызылорда, 1981» делінген. Шежіре қара сөзбен де, өлеңмен де жазылған. Шежіреде ұлттарды алауыздыққа тәрбиелеу пікірі болмайды. Керісінше, қазіргі ұлт болып қалыптасқандарды бір негізден шығарып, оларды татулыққа, бірлікке, достыққа үйретеді хәм соған тәрбиелейді.

Халқымыз «жеті атасын білмеген ер жетесіз», «Жеті атасын білмеген жетімдіктің белгісі» деген. Шежірені жинау, білу, оны үйрену, қазіргі егеменді ел, мемлекет болып жатқан халықтардың ұлттық идеологиясының бөлінбес бөлегі. Кеңес дәуірінде бұл тарихтан хабарсыз болдық. Санамызда, ақыл ойымызда тек «социализм идеялары» үкім еткенін жасырмаймыз.

Шежіре, жырлар, деректер біздің озалдан бар халық болғанымыздың жылнама – жазба айнасы, куәсі. Қайролла жырау-ақынның «Туысқандық шежіресі» – эпикалық терме. Ұстаздар дәстүрін жалғастырып және олардың жолына садық түрде баяндау тәсілінде сұлу ырғақпен жазылған. Өлеңмен баяндалатын шежіреде дербес авторлық субъективтік сипат айрықша орын алады хәм өзін танытады. Ақын-жырау оған өз талантын, білімін, ұқыбын жұмсап, жаңашылдыққа ұмтылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ақын-жыраулар мұрасы - қазақ әдебиетінің іргелі де күрделі, арналы да ағысты салаларының бірі. Адам, қоғам, уақыттың сыры мен міндет-мұраттары ақын-жыраулар поэзиясы арқылы жарасты, көркем қалыпта жетіп, рухани нәр-нұрын айнала - әлемге тегіс түсіріп келеді. Біздіңше, ақын-жыраулар мұрасындағы тақырыптық арна, жанрлық жүйе, көркемдік қуат, айшықты кестелер мен тілдік құбылыстар төмендегіше түзіліс құрайды:

-қоғам,кезең, адам,өмір, уақыт төңірегіндегі тақырыптар барынша бедерлі, ақиқат тұрғысында зерделеніп, көненің көзіндей сыр толғайды;

- ұлт пен ұрпақ қамы, бірлік пен береке жайы, адамдық-имандық мәселелері, дәстүр мен дін, тарих пен таным т.т. бейнелелік белгісімен, ой мен сезімдегі тұтастық сипатымен, тіл өрнектілігімен көңіл қуантады.

Ең негізгісі, ақын-жыраулар мұрасы кезең келбеті мен шындығын, адам мен оның іс-әрекеттерін, қоғамдағы, өмірдегі орындарын, мінез қырларын, түр-тұлғасын, жас ерекшеліктерін өлең, толғау, арнау, ақыл-нақыл түрінде түйінді ой, қанатты, шешендік сөздермен жеткізеді. Сол арқылы ақиқат жолын, әділетті істі көрсетеді, қоғамға, адамға жат мінезден алыс, аулақ болуға үндейді. Тарих пен таным,өмір мен уақыт бедері айқын.

Тарих пен таным арналары, өмір мен уақыт шындықтары, дүние дидары, ғалам ғажаптары, табиғат тылсымы т.т. өзіндік өзгешеліктерімен, әсер-ықпалымен назар аудартады. Маңыздысы, кезеңдік-қоғамдық құбылыстар, тарих пен таным арналары, ұлт пен ұрпақ жәйі, адам мұраты мен адамгершілік сипаттар, дәстүр мен сабақтастық сырлары, дін-иман, тәлім-тәрбие иірімдері, елдік-ерлік рух, батырлық болмыс, дүниеәуи-заманәуи жағдаяттар жүйелі жеткізіледі.

Атап өтер жәйт: ақын-жыраулар поэзиясында тақырыптық арналар кең өріс алады. Жанр жүйесі мен көркемдік өрнектер айқын аңғарылады. Ақын-жыраулар, негізінен арнау, толғауларды барынша еркін қолданып, осының негізінде қоғамдық жағдаяттарды, кезең көріністері мен заман

шындығын, әлеумет тұрмысын, өмір тағылымын көркем де жүйелі жазады.

Қазақ әдебиетіндегі руханият арналары, осы кезеңде шет аймақтарда, елден жырақ жасаған ақын-жыраулар мұрасындағы дәстүр мен сабақтастық, тарих пен таным тағылымы, ортақ мұраттар тоғысының кейбір үлгі-өрнектері осындай. Анығында, ақын-жыраулар поэзиясы, ондағы тақырыптық ерекшеліктер, жанр жүйесі мен көркемдік арналар тоғысы қоғамдық ахуалды, кезеңдік көріністерді, уақыт пен кеңістік мәнін нанымды әрі сенімді суреттейді. Қоғам, адам, өмір, уақыт өрнектері көненің көзіндей сенімді сыр толғайды. Елдік пен ерлік, өмір мен өлім, жақсы мен жаман, жастық пен достық сырлары уақыт бедерімен сәйкестікте беріліп, мәнді өріс алады. Ұлт пен ұрпақ қамы, бірлік пен береке жайы, адамдық-имандық һәм тәлім –тәрбие иірімдері өмір өрнектері мен тағылымы тұрғысынан сөз етіледі. Мұның бәрі-баршасынан адамдық борыш, адалдық жолы, әділетті іс, ақыл-парасат мәні мен нұры, көркем мінез, жан-жүрек әлемі, ақыл-нақыл, даналық мәйектері, тәлім-тәрбие арналары кең көлемде көрініс береді.

Қазақ әдебиеті тарихында, оның қалыптасуы мен даму үрдістерінде, зерттелу бағыт арналарында, сөз жоқ ақын-жыраулар поэзиясы кең орын алады. Әдебиет әлеміне жіті көзбен қарасақ, ақын-жыраулар мұрасында қоғамдық жағдай, әлеуметтік мәселелер, бұдан басқа да өмір-дүние дидары, адам мен оның еңбегі, тарих пен таным арналары, дәстүр мен дін, діл мен тіл, тәлім-тәрбие мәні жан-жақты көрініс тауып, мейлінше кең түрде сөз етіледі. Ел-жер тағдыры, хандық кезең көріністері, би-шешендер мұрасы мен ділмар сөз мәйегі, ақыл-парасат өрісі, имандық-тәлімдік жәйлер, насихат-өсиет сынды даналыққа құрылған дидактикалық сипаттағы өлең-жыр, толғаулар өте мол ұшырасады. Ақын-жыраулар поэзиясы әдебиет тарихындағы арналы сала- ақын-жыраулар мұрасы, ондағы басты бағыт-арналар, атап айтқанда тақырыптық ерекшелік пен жанр жүйесі, көркемдік-эстетикалық құндылықтар, өлең-жыр, толғаулар мәні мен табиғаты, адам әлемі мен өмір өрнектері, дәстүр тағылым сипаты, адамдық борыш пен имандық-тәлімдік һәм тәрбиелік, патриоттық белгі-ерекшеліктер, елдік-ерлік, өрлік рух береді.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында Бесқала аймағында жасап, шығармашылықпен аты мәлім болған ақын-жыраулардың өлең-толғауларын, жырларын болашақта әдебиет тарихы арнасына қосу керектігін ескере отырып, үлгі бағдарламаға енгізу аса маңызды мәселе болып отыр. Бұл ақын-жыраулар шығармашылығы ф.ғ.к., профессор Қ.Жұмажанов пен ф.ғ.д. Т.Торткүлбаевалар авторлығында «Қарақалпақстандағы қазақ ақындар-жырауларының мұрасы» хрестоматия болып 2017 жылы баспадан шықты.

«Ақын-жыраулар поэзиясы (жанр және көркемдік)» тақырыбындағы оқу құралы тақырыптық мәнімен, мазмұр құрылымы мен, зерттеу жүйесімен ден қойғызады. Ақын-жыраулар поэзиясын жанр жүйесі мен көркемдік қырларын, өлең-жыр, толғаулар мәнін уақыт рухы аясында нақты сөз етеді.

ҚОСЫМША

XIX ғасырдағы әлеуметтік-экономикалық жағдай. Орыс отаршылдығының жаңа, батыл бетбұрыс іс-қимылы. 1822 жылғы әкімшілік билеу жүйесіне енгізілген өзгеріс. Халықтық биліктің жойылуы. Исатай – Махамбет бастаған ұлт-азаттық қозғалыс (1836-1847). Қоқан, Хиуа хандығы езгісіне қарсы бас көтерулер. Жанқожа батыр көтерілісі (1856-1857). 1868 жылғы «Жаңа низам». Қазақ даласының «Соғыс отарынан» - «жер отарына» айналуы. Қазақ халқының саяси қысымдар салдарынан тарыдай шашылып, «байтал түгіл, бас қайғы» беталдымен көшуі. Мұның бәрі ұйып отырған халықтың тарихында, мәдениетінде, әдебиетінде өшпес тарихи із қалдырды.

Қазақстанның рухани-мәдени тіршілігіндегі жағдайлар жаңа тізімге өзгеріп жатты. Қазақ даласын, қазақтың тұрмыс-тіршілік, мінез-құлқын патша үкіметі тарапынан мақсатты түрде зерттеулерге кірісу басталды. Миссионерлік саясат. Жалпы, ағарту ісінің, орыс оқуының жандануы. Қазақ халқының әдебиеті, тілі, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрып, дәстүр-салттары. Батыс Европа, орыс ғалымдары тарапынан зерттеле бастағаны. Қазақ тілінде баспасөздің пайда болуы. Кітап басып шығару ісі. XIX ғасыр әдебиетінің даму барысындағы күрделі өзгерістер, беталыс, бағыттар. Көркемдік ерекшеліктер. Әдебиеттің мазмұн, түр жағынан сан мен сапада, жаңа жанрда көрінуі.

XIX ғасыр әдебиетінің саяси-әлеуметтік, көркемдік негіздері. XIX ғасыр әдебиетіндегі негізгі сарындар, саяси бағыттар мен әдеби-көркемдік ағымдар. Тақырыптық ерекшеліктер. Жанр жүйесі. XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерінің сақталуы, басылым жайы.

Ұлттық әдебиет тарихы курсы бойынша, соның ішінде ХҮІІІ-ХІХ-ХХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті қамтитын әдеби мұраны игеру, тану мен әдебиеттану ғылымын ілгері апарар маман әдебиетшілер даярлау үшін қажет көп міндеттің бірі - пәнге қатысты практикалық жұмыстардың, семинар

сабақтардың бағытын, тақырыптық жүйесін айқындап алудың мәні зор.

Аталған курстың бағдарламасын негізге ала отырып осындай қосымша, көмекші әдістеме құрал әзірленіп отыр. Жас ұрпақ, маман мұны білгені жөн.

Жалпы, әдеби мұраны түрлі кезеңдерге бөлу, әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесі аяқталмаған, ілгеріде де қарастырыла беретін күрделі ғылыми процесс. Бірақ, сол кезеңдердің басы ашық бір дәуірі-қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Сол себепті, ілгері үш ғасырдағы XVIII ғасырға қоса қарастырдық. Әрине, жалпы бөлінген сағат жөнінен нақтылы бағыт, жүйе, дәлдік керек. Сондықтан аталған үш ғасыр әдебиетін жалпы жыраулық өнер, оның жанрлық жүйесі, көркемдік негіздері, т.б. тақырыптар аясында қарастырылды. Тәжірибелік жұмыстар семинар сабақтардың бұл құрамында негізінен белгіленген сағат бойынша жүргізілетін семинар сабақ, бақылау, өздік жұмыстардың тақырыптары, сол тақырыпты ашар сұрақтар, сонымен бірге аталған тақырып бойынша әзірлікке қажет әдебиеттер тізімі, қосымша материалдар көрсеткіші беріледі. Сабақ барысында ұдайы өткізіліп тұратын тест үлгісі де қамтылады. Студент танымы мен дайындығын осы негізде бақылап-пысықтап, сұрақ-жауап арқылы да бағалауға әбден болады.

Семинар сабақ, практикалық жұмыстардың міндеті мен мақсаты баяндалады. Пән бойынша оқып-меңгеретін басты бағыттар айқындалады.

Бұл құрал жалпы әдебиет мамандарын, педагогтік институттардың филология факультеттері студенттерінің, орта мектеп мұғалімдерінің де талап, ұстанымдарын, рухани қажетін өтейді, талапқа жауап береді деп ойлаймыз. Бұл бағыттарды әр қырынан дамытып, жүргізуге болады.

XIX-XX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы курсы бойынша жүргізілетін практикалық жұмыстардың мақсаты мен міндеті.

1. Жалпы қазақ әдебиеті тарихы курсы бойынша әдеби мұрамен, қазақ әдебиеттану ғылымындағы қалыптасқан оның ғылыми жүйесімен жоғары мектеп талабы деңгейінде

таныстыру. Соның ішінде аталған кезең - XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті туралы лекция курсындағы жан-жақты мәліметті бекіту, орнықтыру мақсатында студенттерді өздік, шығармашылық, ғылыми жұмыстарға бағыттау, бейімдеу, дағдыландыру.

2. Әрбір студенттің білім, таным дәрежесін үнемі назарда ұстау. Жеке тапсырмалар бойынша жұмыс істеуін қадағалау, талап ету. Студенттердің ғылыми-теориялық конференцияға баяндама әзірлеуі. Ғылыми жобаларға бағыттау мен нақты ізденістерге баулу. Жекелеген тақырыптар бойынша, жалпының міндет талабы деңгейінде сөйлей білуі. Ой қорытуға дағдылануы.

Бағдарламада белгіленген материалды жан-жақты меңгеріп шығу - басты ұстаным етіледі. Негізгі және қосымша әдебиеттер үдгісі ұсынылады.

Студент ең әдемі мәтінмен (текспен) танысады, тақырыпқа орай берілген қосымша, қажетті әдебиеттермен жұмыс істейді. Әдебиеттану ғылымындағы тақырыпқа қатысты бұрынғы-соңғы зерттеулермен танысады. Өз тұжырым, талдауларын ұсынады. Шығарманы көркемдік-теориялық негіздер жөнінен, саяси мән-мазмұн, әлеуметтік салмақ жөнінен талдап, тануға дағдыланады. Жеке тұлғалардың өмірбаян деректерін салыстыра қарауға, текстологиялық талдаулар жасауға дағдыланады. Жаңа ізденістерге нақтылы бағытталады. Бастысы, студенттердің ізденісіне кең өріс ашылады.

Қазақ әдебиетінің тарихы белгілі бір дәрежеде қалыптасқан, жүйеге түскен ғылым. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші ғалымдар еңбегінің негізінде ол қазір бірнеше: Ежелгі дәуір, қазақ хандығы дәуірі, XIX ғасыр соғы мен XX ғасыр басындағы, қазақ кеңес әдебиеті дәуіріне бөлініп оқытылады. Тәуелсіздік кезең әдебиеті жеке оқытылады. Әр дәуірдің іштей тұтас кезең, дәуірлерге, әдеби ағым, бағыттарға бөлініп жүйеленуі де белгілі бір дәрежеде орныққан процесс. Сонда да болса, қазақ әдебиеттану ғылымының алдында әдебиет тарихын дәуірлеу мәселелеріне байланысты туындап отырған түйткілдер де аз емес. Өткен тарихқа саяси шеңберлердің аясынан шығып баға беру әдеби мұраға көзқарасымызға да толып жатқан он

өзгерістер, түзетулер әкелуде. Әдеби мұраны саяси мазмұндық жақтан бағалау ұзақ жылдар бойы басым болып келсе, енді көркемдік негіздер, құндылықтар жөнінен қарастыру тереңдей түсті. Осы орайда, бұл курстың мақсаты бұрын-соңды жасалған, тындырылған зерттеу проблемаларын меңгере отырып, әдебиет тарихы мәселелерін әрі қарай қарастыру, ғылыми негіздерді тарату, дамыту, ашу, айғақтау, бекіту. Жаңа бағыт, жаңашыл ізденістерге қадам жасау да мәнді.

Халық тарихымен тұтас бірлікте алып қарастырылуға тиіс әдебиет тарихы да соңғы кезеңдерде соны ой-пікірлермен қаныға түсті, серпіліс пен сілкініс басым. Қазақ әдебиетінің бар тарихы негізге алына отырып, қазақ әдебиеті тарихын тұтастай қарастыру, маңызды тұстарына мән беру курстың міндеті. Осы арқылы әдебиет тарихына берік көзқарас орнығады.

Аталған дәуірлер жүйесі қазіргі кезеңде қайта қарастырылып, шалғайда, шет елдерде өркен жайған қазақ әдебиетінің бұтағы болған жаңа материал, дереккөздерімен байытылып, тың ізденістермен толығып келеді. Жаңа әдебиет, жаңаша қарастыру, бағалау басым.

1. СЕМИНАР

2 сағат

ТАҚЫРЫБЫ: Жырау поэзиясының негізгі сарындары, көркемдік теориялық негіздері, басты шарттары

СҰРАҚТАР: 1. Жыраулар поэзиясындағы ұлт-азаттық сарындар.

2. Жыраулар өлеңінің табиғаты мен түрі, жанры.

3. Жырау поэзиясының көркемдік шарттары. Буын, бунақ, тармақ, ұйқас, шумақ, түйдек, дыбыстық үйлесім, дәстүрлі қолданыс, ерекшеліктер жүйесі.

4. Жыраулар поэзиясының теориялық негіздері жайлы зерттеулер. Көзқарас эволюциясы.

2. СЕМИНАР

ТАҚЫРЫБЫ: XIX ғасырдағы жаңа жазба әдебиет.

СҰРАҚТАР: 1. Қазақ әдебиеті тарихындағы XIX ғасыр әдебиетінің орны. Зерттелуі мен бағалануы.

2. XIX ғасырдағы әдебиет үлгілері. Зерттеу жүйесі.

3. XIX ғасырдың соңындағы түрлі басылым, баспасөздің әдебиетке әсер, ықпалы.

4. XIX ғасыр әдебиетіндегі жаңа жазба, еуропалық мәндегі әдебиеттің туып, дамуының алғышарттары, қозғаушы күштері. Ерекшеліктері мен мәні.

3. СЕМИНАР

2 сағат

ТАҚЫРЫБЫ: Қарасай Қалиұлы шығармашылығы

СҰРАҚТАР: 1. Қарасай үйренген ақындық мектеп. Ұстаз-шәкірттік байланыс. Ақындық, термешілік, жыршылықтың басты ерекшеліктері.

2. «Қобыланды батыр» жыры

3. «Қалмамбет» жыры

4. «Алпамыс» жыры

5. Қарақалпақ аймағы қазақтары ақын-жырау, жыршылары репертуарында «Адай Қарасайдың күйі», «Қарасайдың терме жолы», «Қарасайдың жыр жолы» бар.

4. СЕМИНАР

2 сағат

ТАҚЫРЫБЫ: Тілеумағамбет Аманжолов және Ережеп Тілеумағамбетұлы Аманжолов

СҰРАҚТАР: 1. Ережеп репертуарындағы батыр «Қобыланды» жырының варианты.

2. «Асау-Барақ» тарихи жыры.

3. «Асқар батыр» тарихи жыры.

4. Ережептің «Әлеумет жауап берейін», «Нұсқасыз сөзім жоқ еді», «Өңкей жақсы қосылса», «Жай халыққа сөз берме», «Іздедім сауық тамаша», «Жалғыз шауып бәйге алмас», «Жамағат жақсы қарындас», «Өмірімнің өткелдері» термелері

5. СЕМИНАР

2 сағат

ТАҚЫРЫБЫ: Жақсылық Мамытұлы

СҰРАҚТАР: 1. Жақсылық Мамытұлы шығармаларының басылым, зерттелу жайы. Жаңа көзқарас, деректер мәні.

2. Жақсылық жырлаған дастандар: «Қарасай-Қазы», «Айым торы», «Нұрғы-Зарын», «Қалманбет».

3. Жақсылық Мамытұлы әндері жайы.

6. СЕМИНАР

2 сағат

ТАҚЫРЫБЫ: Жақсылық Төлепов.

СҰРАҚТАР: 1. Өмірбаяны. Зерттелуі. Басылым жайы.

2. Жақсылық жырлаған жыр-дастандар мен айтыстар: «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек», «Қарасай-Қазы», «Мұңлық-Зарлық», «Палуан қыз», «Сейдәлі мен Бәйім айтысы», «Сейдәлі мен Ділда қыз айтысы», «Әбубәкірдің ноғаймен айтысы», «Рамуз патша».

3. Жақсылық – термеші ақын.

4. Ж.Төлеповтың «Құрметсіз көрген өмірден», «Алдымдағы ағалар», «Терме», «Әуел-әуел әуел-ақ», «Байдың көркі бақпенен», «Құлағың сал жігіттер», «Балам көп деп мақтанба», «Перзент қадірін білмейді», «Ақылсыз туған ағадан», «Білімсіз деген ағаңыз» термелерінің тақырыбы мен мазмұны.

7. СЕМИНАР

2 сағат

ТАҚЫРЫБЫ: Сейдәлі Жұмабекұлы

СҰРАҚТАР: 1. Сейдәлінің өмірбаяны, айтыстары.

2. Сейдәлінің «Жол сапары», «Қалам алып қолыма», «Бул заманда байлар бар», «Толғанып талай толғадым», «Сарыарқаның жерлері», «Бул кездескен қиын күн», «Арқар жүрер тауында-ай», «Әжіनियाз жырдың дүлдүлі», «Ат үйірін сағынса», «Қайраты бар адамға», «Қатты болса тағдырың», «Еңбектің тәтті көжесі», «Еңбексіз жиған малыңыз», «Еңбек етіп мақтансаң», «Жан қиналмай іс бітпес», «Өз жаныңда болмаса», «Жалғыз үйдің иті жатпайды», «Болады адам қымбат ілімменен», «Дәрия қурып, көл қалды», «Киеді хан баласы қама бөркін», «Дүниеге нелер келіп, не кетпейді», «Ілімдік дәриядай ағып турған», «Тәңірім не жаратты күннен артық», «Ақылым ойран дал болды» деген өлеңдері.

3. Сейдәлінің «Қара аттың жыры» эпикалық жыры. дастандары.

4. С.Жұмабекұлының «Сейдәлі мен Ділда», «Сейдәлі мен Бәйім» айтыстары.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫС ТАҚЫРЫПТАРЫ

1. Қарақалпақ аймағында қазақ өлең-жырының пайда болуы
2. Қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының жанрлық ерекшелігі
3. Қарасай Қалиұлы өлең-термелері
4. Т.Аманжолов «Ермағанбет батыр» қиссасы
5. Т.Аманжолов «Асқар батыр» жыры
6. Ж.Мамытұлы ән өлеңдері
7. Ж.Мамытұлы өлеңдері
8. Жақсылық Төлепов өлеңдері
9. Жақсылық Төлепов термелері
10. Сейдәлінің терме-толғаулары
11. С.Жұмабекұлы «Қара аттың жыры»
12. «Сейдәлі мен Бәйім айтысы»
13. «Сейдәлі мен Ділдә қыздың айтысы»
14. Жақып жырау өлеңдері
15. Жақып жырау «Мінахор»
16. Қ.Шоқаев терме-толғаулары
17. Қ.Иманғалиев өлең-термелері
18. Қ.Иманғалиев «Өлең-шежіре»
19. Қ.Иманғалиев «Шежіре-өлең»
20. Тілеумағамбет пен Жақсылықтың жұмбақ айтысы

БАҚЫЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1. ТАПСЫРМА (2 сағат)

ТАҚЫРЫП: Қазақ әдебиетінің тарихы пәні. Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесі.

1. Қазақ әдебиеті тарихы пәнінің мақсаты мен міндеті

2. Әдебиет тарихын дәуірлеудегі М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Жұмалиев, Н.Келімбетов, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, А.Қыраубаева т.б. көзқарас, пікірлері. Негізгі еңбектері.

3. Әдебиет тарихын кезендерге бөлу, көркемдік арналарын айғақтау аяқталған мәселе ме? Болмаса, қандай, қай бағытта ізденіс-зерттеу жалғасуы қажет.

2. ТАПСЫРМА (2сағат)

ТАҚЫРЫП: Жыраулар поэзиясының туып, жасау себептері, көркемдік негіздері. Тақырыптық мәні.

1. Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраудың қоғамдық-әлеуметтік тұлғасы. Жеке бағыт, ұстанымдары

2. Жырау поэзиясының көркемдік сипаттары. Негізгі сарындар. Тақырыптық ерекшеліктер.

3. XVIII ғасыр әдебиеті өкілдерінің қазақ қоғамының адамгершілік, құқықтық, діни нормаларын айқындауға, қалыптастыруға қатысы.

4. Жыраулық өнердің, теориялық негіздері. Бұл жөніндегі зерттеу-тұжырымдар.

3. ТАПСЫРМА (2 сағат)

ТАҚЫРЫП: XIX ғасыр әдебиеті: «Зар заман» ағымы

1. Тарихи әлеуметтік жағдай. Патша реформалары. Ұлт-азаттық көтерілістер. Зерттелуі мен көзқарастар.

2. Қазақ әдебиеті тарихындағы зар заман ағымы. Шортанбай, Мұрат, Дулат шығармашылығы. Негізгі сарындар. Зерттелуі. Басылымы.

3. Зар заман әдебиетіне берілген түрлі саяси бағыт.

4. ТАПСЫРМА (2 сағат)

ТАҚЫРЫП: XIX ғасырдағы европалық мәндегі жаңа жазба әдебиет

1. Шоқанның өмірбаяны. Ғылыми еңбектері.

Қоғамдық қызметі. Шоқантану ғылымы.

2. Ыбырайдың ағартушылық-педагогтық идеялары. Ыбырай және Ильминский Ыбырайдың әдеби көркем шығармашылығы. Ыбырайтану мәселелері.

3. Қазақ әдебиеті және Абай. Абайтанудағы атаулы еңбек, зерттеулер. Абайтану мәселелері.

БАҚЫЛАУ- ПЫСЫҚТАУҒА АРНАЛҒАН ТЕСТ ҮЛГІЛЕРІ

1. Қазақ хандығы қай ғасырда құрылды?

- а. XV ғасырда
- ә. X ғасырда
- б. XVIII ғасырда
- в. XV-XVII ғасырда

2. Қазақ Ордасының негізін қалаған хандар кім?

- а. Абылай
- ә. Тәуке
- б. Керей, Жәнібек
- в. Әбілхайыр

3. Қазақ Ордасының астанасы қай қала болды?

- а. Тараз
- ә. Сығанақ
- б. Мерке
- в. Түркістан

4. Қасым ханның ұлы кім?

- а. Шығай
- ә. Тайыр
- б. Тоғым
- в. Хақ-Назар

5. Әз-Тәуке Қазақ Ордасында қанша жыл билік құрды?

- а. 10 ЖЫЛ
- ә. 30 ЖЫЛ
- б. 13 ЖЫЛ
- в. 35 ЖЫЛ

6. Абылай хан қай жылы туған ?

- а. 1700 ЖЫЛЫ
- ә. 1805 ЖЫЛЫ
- б. 1713 ЖЫЛЫ\
- в. 1515 ЖЫЛЫ

7. Қазақ Ордасының соңғы ханы кім?

- а. Тәуке
- ә. Жәнібек

- б. Қасым
- в. Кенесары

8. Қазақ әдебиеті тарихында «көшпенділер» деп басталатын шығарма кімдікі?

- а. Бұқар
- ә. Қорқыт
- б. Абай
- в. Асан қайғы

9. «Бұл заманда не ғаріп» деп басталатын шығарма кімдікі?

- а. Бұқар
- ә. Асан қайғы
- б. Қорқыт
- в. Шал

10. «Мадақ жырының» авторы кім?

- а. Бұқар
- ә. Абай
- б. Қазтуған
- в. Көтеш

11. Шалкиіз қандай бидің тұсында өмір сүрген?

- а. Торайғыр би
- ә. Шорман би
- б. Бапан би
- в. Темір би

12. «Туырлықсыз қара үйге

Ту байламақ не керек!

Туғаны жоқ жалғызға

Көп ішінде суырылып

Жауға шаппақ не керек!»

деген өлең жолдарын қазақ жыраулар поэзиясында кім шығарған?

- а. Шал
- ә. Бұқар
- б. Асан қайғы
- в. Шалкиіз

13. « Күлдір де күлдір кісінетіп» деп басталатын толғау кімдікі?

- а. Шал
- ә. Абыл
- б. Көтеш
- в. Ақтамберді

14. «Қамыстың басы майды, түбі сайда» деп басталатын өлеңінің авторы кім?

- а. Шал
- ә. Тәтіқара
- б. Абыл
- в. Асан қайғы

15. Үмбетей қай жырауға өлең арнаған?

- а. Абыл
- ә. Жанкісі
- б. Жиёмбет
- в. Бұқар

16. Бөгембай батыр өліміне жоқтау, естірту шығарған жырау кім?

- а. Бұқар
- ә. Шал
- б. Тәтіқара
- в. Үмбетей

17. Шал ақын қай қызбен айтысқан?

- а. Шолпан
- ә. Ақбілек
- б. Үміт
- в. Күнімжан

18. Жанақ ақын қандай төреге арнап сөз айтқан?

- а. Тайлақ
- ә. Тарақ
- б. Рүстем
- в. Қасым

19. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының ең таңдаулы нұсқасын жырлаушы кім?

- а. Марабай
- ә. Жанақ

б. Көтеш

в. Абыл

20. «Ноғайлының қырық батырын» жырлап, жеткізген ақын кім?

а. Көтеш

ә. Абыл

б. Бұқар

в. Шал

21. «Түннің жарым болғаны таңға жаман, Иттің жаман болғаны аңға жаман» деп айтқан кім?

а. Өске

ә. Қобылан

б. Абыл

в. Түбек

22. Өскені өз уақытында ұстаз санап, өлең-жырға қосқан кім?

а. Шернияз

ә. Махамбет

б. Қорқыт

в. Балқы Базар

23. Қай ақынның кәрілік туралы өлеңінде мынада жолдар бар?

...Адамның бір қаруы тіс екен ғой,

Тіссіз тамақ ішуің күш екен ғой.

Алпыс екі тамырдан қуат кетіп,

Әшейін құр қарасың кісі екен ғой.

а. Түбек

ә. Шал

б. Қобылан

в. Өске

24. Өске мұрасын ел арасынан жинаған ақын әйел кім?

а. Күләш

ә. Тұрсынхан

б. Дина

в. Мәриям

25. Алтын Орда мемлекеті қай ғасырда ыдырап, біржола жойылды?

- а. X ғасыр
- ә. V ғасыр
- б. XV ғасыр
- в. XVIII ғасыр

26. Қазақтың төл әдебиетіндегі қай ғасырдан басталады?

- а. XV ғасыр
- ә. X ғасыр
- б. XVIII ғасыр
- в. XV ғасыр

27. «Асан қайғы – Жәнібек ханның замандасы, Майқы бидің алтыншы ұрпағы» кім деп жазған?

- а. Шоқан
- ә. Абай
- б. Марғұлан
- в. Қ.Халитов

28. Төмендегі өлең жолдарының авторы кім?

Ел бастау қиын емес,
Қонатын жерден көл табылады.
Қол бастау қиын емес,
Шабатын жерден ел табылады.
Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргем жоқ?

- а. Асан қайғы
- ә. Қожаберген
- б. Абыл
- в. Бұқар

29. Хан-қақпа, халық-қазына, батыр-қорған,

Молда – сүлік әуелден елді сорған.

Шешен-шеңбер болғанда, би-таразы,

Ән-сәнің, күңін-көркің, ақын-жорғаң - деген даналық ойлардың, түйінді тіркестердің авторы кім?

- а. Түбек
- ә. Өске
- б. Бұқар
- в. Жанаяқ

30. Қазақ хандығы қай жылы құрылды?

- а. 1504
- ә. 1456
- б. 1631
- в. 1701

31. Түбек ақын айтыстарының бірінде: «Көл қорыған жағал қызғыш» деп кімді қағытқан?

- а. Жанак
- ә. Тезек
- б. Қарқамбат
- в. Құлмамбет

32. «Жырау–кене патриархалдық-рулық қоғамның перзенті» деп жазған кім?

- а. М.Әуезов
- ә. С.Мұқанов
- б. Р.Сыздықова
- в. М.Мағауин

33. Шоқан қандай ақын-жыраулардың бір өлеңіне жолма-жол аударма жасаған?

- а. Асан қайғы
- ә. Бұқар
- б. Тәтіқара
- в. Абыл

34. «Сібір қазақтарын басқару туралы Ереже» қай жылы қабылданды?

- а. 1800
- ә. 1844
- б. 1822
- в. 1836
- с. 1824

35. Исатай-Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілісі

- а. 1822
- ә. 1844
- б. 1836-38
- в. 1830-40
- с. 1837-47

36. «Ақындар» монографиясының авторы (1956)

- а. Ханғали Сүйіншәлиев
- ә. Әлкей Марғұлан
- б. Бейсенбай Кенжебаев
- в. Есмағамбет Ысмайылов
- с. Қажым Жұмалиев

37. Мұрат Мөңкеұлының дастаны қайсысы?

- а. «Елім-ай»
- ә. «Еспембет»
- б. «Қаншайым-Наурызбай»
- в. Үш қиян
- с. «Ақжолтай Ағыбай батыр»

38. «Ағаш ат» поэмасының авторы

- а. Ақылбай
- ә. Мағауия
- б. Шәкәрім
- в. Әсет
- с. Шәңгерей

39. Абай шығармалырының алғашқы басылым көрген жылы.

- а. 1900
- ә. 1909
- б. 1922
- в. 1933
- с. 1924

40. Үзінді кімнің шығармасынан:

*Сөзім бар да, көзім жоқ,
Көзім жоқ деп жатпадым.
Би мен бекті жақтадым,
Бай мырзаны мақтадым.
Бәйбішенің мойнына
Жарқын алқа таққаным.
Өсек болды баққаным.
Момынға құрған қақпаным...
Ақ нәрсеге ант ішіп,
Аруақты аттадым...*

- а. Шортанбай

- ә. Дулат
- б. Абай
- в. Мұрат
- с. Махамбет

41. Ыбырай Алтынсариннің кітабын ата

а. «Образцы народной литературы тюркских племен»

ә. «Қазақ хрестоматиясы»

б. «Аламан»

в. «Өсиетнама»

с. «Насихат-Қазақия

42. Махамбет толғауы.

а. «Айналасын жер тұтқан»

ә. «Күмбір-күмбір кісінетіп»

б. «Арғымақтың баласы»

в. «Жағама қолдың тигені»

с. «Жел-жел есер, жел есер»

43. Кенесары қозғалысы өткен уақыт

а. 1822-24

ә. 1836-38

б. 1836-46

в. 1869-70

с. 1830-45

44. Сейіл Мүлкенұлы дейтін адам қай ақынның шығармашылық мұрасын 1980 жылы Қазан баспасына даярлаған?

а. Шортанбай

ә. Дулат

б. Абай

в. Мұрат

с. Махамбет

45. «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері» монографиясының авторы» (1967)

а. Мұхтар Әуезов

ә. Әлкей Марғұлан

б. Бейсенбай Кенжебаев

в. Ханғали Сүйіншәлиев

с. Есмағамбет Ысмайылов

46. «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» (1973)

авторы

- а. Ханғали Сүйіншәлиев
- ә. Қажым Жұмалиев
- б. Бейсенбай Кенжебаев
- в. Мұхтар Мағауин
- с. Әуелбек Қоңыратбаев

47. «Абайдың ақындық дәстүрі» кімнің еңбегі (1966) ?

- а. Ахмет Байтұрсынов
- ә. Мұхаметжан Қаратаев
- б. Қажым Жұмалиев
- в. Айқын Нұрқатов
- с. Баламер Сахариев

48. «Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларын» кім шығарды (1931) ?

- а. Ахмет Байтұрсынов
- ә. Халел Досмұхамедов
- б. Сәкен Сейфуллин
- в. Мұхтар Әуезов
- с. Сәбит Мұқанов

49. «Ежелгі жыр-аңыздар» (1985) еңбегінің авторы кім?

- а. Мұхтар Әуезов
- ә. Әлкей Марғұлан
- б. Сейіт Қасқабасов
- в. Алма Қыраубаева
- с. Мырзатай Жолдасбеков

50. «Аламан» жинағының авторын атап бер.

- а. Ахмет Байтұрсынов
- ә. Мұхаметжан Тынышбаев
- б. Әлихан Бөкейханов
- в. Халел Досмұхамедұлы
- с. Міржақып Дулатов

51. «Қазақтың бас ақыны» мақаласын кім жазды? («Қазақ», 1916.)

- а. Ә.Бөкейханов
- ә. М.Жұмабаев

- б. М.Дулатов
- в. А.Байтұрсынов
- с. Х.Досмұхамедұлы

52. «Бала зары» толғауын шығарған кім?

- а. Дулат
- ә. Шортанбай
- б. Мұрат
- в. Базар
- с. Мәделіқожа

53. «Қыз» атты өлең кімнің шығармасы?

- а. Мұрат
- ә. Шернияз
- б. Қашаған
- в. Дулат
- с. Мұрын

54. «Назқоңыр» әнін кім шығарған?

- а. Ақан сері
- ә. Үкілі Ыбырай
- б. Сегіз Сері
- в. Біржан
- с. Иманжүсіп

55. «Ақиық» (1975) қай ақынның жыр жинағы?

- а. Жамбыл
- ә. Майлықожа
- б. Сүйінбай
- в. Базар
- с. Құлыншақ

56. «Ағаш ат» (1975) қай ақынның жыр жинағы?

- а. Ақылбай
- ә. Мағауия
- б. Шәкәрім
- в. Әсет
- с. Ақмолла

57. Абайдың поэмасын атап бер

- а. «Медғат-Қасым»
- ә. «Зұлыс»
- б. «Ескендір»

в. «Салиха-Сәмен»

с. «Ағаш ат»

58. «Жоңғария өрнектері» кімнің еңбегі?

а. Потанин

ә. Радлов

б. Шоқан Уәлиханов

в. Алекторов

с. Ильминский

59. Дулаттың өлеңін атап бер

а. «Сарыарқа»

ә. «Ақжайлау мен Сандықтас»

б. «Көз көрген қазақ батыры»

в. «Болыс болдым, мінекей»

с. «Бір жан жоқ болыстыққа талас емес» өлеңі кімнің шығармасы?

60. «Жетім қыз» кімнің поэмасы?

а. Шернияз Жарылғасұлы

ә. Махамбет Өтемісұлы

б. Алмажан Азаматқызы

в. Шәңгерей Бөкеев

с. Әсет Найманбаев

61. «Бір жан жоқ, болыстыққа талас емес» өлеңі кімнің шығармасы

а. Қашаған Күржіманұлы

ә. Дулат Бабатайұлы

б. Мәделі ақын

в. Майлықожа

с. Құлыншақ

62. «Баймағамбет сұлтанның ханымы мен ханшаларына арнау» кімнің туындысы?

а. Махамбет

ә. Шернияз

б. Шәңгерей

в. Алмажан

с. Мұрат

63. «Көлбайға», «Дүйсенбайға» арнаулардың авторын атап бер

- а. Мәделі
- ә. Майлықожа
- б. Құлыншақ
- в. Базар
- с. Сүйінбай

64. Базар жырау дастаны

- а. «Мақпал-Сегіз»
- ә. Кенесары-Наурызбай»
- б. «Еспембет»
- в. «Ақжолтай Ағыбай батыр»
- с. «Сабалақ»

65. «Абайдың қара сөздері» зерттеуінің авторы

- а. М.Әуезов
- ә. Б.Кенжебаев
- б. Х.Сүйіншәлиев
- в. Қ.Бейсембиев
- с. Ғ.Есімов

66. Абай өлеңін атап бер

- а. «Бір жан жоқ, болыстыққа талас емес»
- ә. Сезім бар да көзім жоқ»
- б. «Болыс болдым мінеки»
- в. «Қожа-молда»
- с. «Ақжайлау мен Сандықтас»

67. Шортанбайдың өмір сүрген уақытын көрсет

- а. XVII ғ.
- ә. XVIII ғ.
- б. XIX ғ.
- в. XX ғ.
- с. XVIII-XIX ғ.

68. «Кененің Арқамен қоштасуы» қай ақынның шығармасы?

- а. Шортанбай
- ә. Досқожа
- б. Арыстан

- в. Шөже
- с. Нысанбай

69. «Адай қонысы» кімнің толғауы?

- а. Мұрат
- ә. Махамбет
- б. Қашаған
- в. Нұрым
- с. Шернияз

70. Майлықожа шығармасын атап бер

- а. «Көлбайға»
- ә. «Батырбекке»
- б. «Қанайға»
- в. «Рахманқұлға»
- с. «Сүлейменге»

71. Әдебиет тарихында жоқтау, көңіл айту жанрын жазба түрде дамытушы ақын.

- а. Базар
- ә. Бұрдабай
- б. Мәделі
- в. Құлыншақ
- с. Кемпірбай

72. Абайдың поэмасын атап бер

- а. «Зұлыс»
- ә. «Дағыстан»
- б. «Масғұт»
- в. «Медғат-Қасым»
- с. «Ағаш ат»

73. Шәкәрім поэмасы

- а. «Зұлыс»
- ә. «Дағыстан»
- б. «Қалқаман-Мамыр»
- в. «Медғат-Қасым»
- с. «Сәлиха-Сәмен»

74. Шәкәрімнің туған, қайтыс болған уақыты

- а. 1845-1904
- ә. 1858-1931
- б. 1856-1926

в. 1870-1904

с. 1843-1906

75. «Абай Құнанбаев» монографиясының авторы

а. С. Мұқанов

ә. Қ.Мұхаметханов

б. М.Мырзахметов

в. М.Әуезов

с. А.Нұрқатов

76. «Абайтану» библиографиялық көрсеткішті құрастырған ғалымды атап бер

а. М.Әуезов

ә. С.Мұқанов

б. Т.Нұртазин

в. М.Мырзахметов

с. Х.Сүйіншәлиев

77. Шоқан оқыған әскери оқу орны қай қалада?

а. Петербург

ә. Орынбор

б. Қызылжар

в. Омбы

с. Қазан

78. Шоқан Уәлиханов шығармаларының таңдамалы жинағына (1975) алғы сөз жазған ғалымды атап бер

а. М.Әуезов

ә. Ә.Марғұлан

б. С.Мұқанов

в. Ш.Сәтбаева

с. Ә.Дербісәлин

79. «Қайыпалдыға арнауы» кімнің шығармасы?

а. Қашаған

ә. Мұрат

б. Нұрым

в. Абыл

с. Шернияз

80. «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» жырлаған айтыс ақыны

а. Орынбай

- ә. Жанақ
- б. Сүйінбай
- в. Түбек
- с. Кемпірбай

81. «Қара торғай» кімнің әні?

- а. Біржан
- ә. Ақан
- б. Үкілі Ыбырай
- в. Сегіз сері
- с. Балуан Шолақ

82. «Жамбас сипар» кімнің әні

- а. Ақан
- ә. Біржан
- б. Үкілі Ыбырай
- в. Сегіз Сері
- с. балуан Шолақ

83. «Сұрша қыз», «Хаулау» әндерінің авторы

- а. Әсет
- ә. Ақан
- б. Жаяу Мұса
- в. Біржан
- с. Балуан Шолақ

84. «Ағаш ат», «Салиха-Сәлмен» кімнің шығармасы?

- а. Кемпірбай
- ә. Сүйінбай
- б. Жаяу Мұса
- в. Әсет
- с. Шәкәрім

85. Абайдың үлкен баласының атын атап бер

- а. Мағауия
- ә. Ақылбай
- б. Әбдірахман
- в. Тұрағұл
- с. Мекайыл

86. «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы тарихынан очерктер» (1942) кімнің еңбегі?

- а. М.Әуезов

- ә. С.Мұқанов
- б. Қ.Жұмалиев
- в. Ә.Қоңыратбаев
- с. Ә.Марғұлан

87. «Образцы народной литературы тюркских племен» көптомдығының құрастырушы авторы

- а. Ильминский
- ә. Мелиоранский
- б. С.Малов
- в. В.Радлов
- с. Потанин

88. «Сабалақ» дастанының авторы

- а. Абай
- ә. Ақылбай
- б. Мағауия
- в. Көкбай
- с. Сүйінбай

89. «Жаңа низам» жер реформасы

- а. 1822
- ә. 1836
- б. 1846
- в. 1868
- с. 1824

90. Махамбет толғауын ата

- а. «Ей, азаматтар, шоралар»
- ә. «Тарланым»
- б. «Көз көрген қазақ батыры»
- в. «Жел, жел есер, жел есер»
- с. «Айналасын жер тұтқан...»

91. Толғау кімнің шығармасы? – «Мұнар күн»

- а. Бұхар
- ә. Ақтамберді
- б. Доспамбет
- в. Махамбет
- с. Шалкиіз

92. «Зар заман» толғауы

- а. Мұрат

- ә. Дулат
- б. Шортанбай
- в. Нарманбет
- с. Әбубәкір

93. Шортанбай шығармасының тұңғыш бастырушы

- а. Алтынсарин
- ә. Мелиоранский
- б. Ильминский
- в. Радлов
- с. Ш.Уәлиханов

94. «Зар заман» атауын тұңғыш қолданған адам

- а. Ыбырай Алтынсарин
- ә. В.Радлов
- б. М.Әуезов
- в. Х.Досмұхамедұлы
- с. Ә.Бөкейханов

**95. «Қазақстан в 20-40-е годы XIX века»
монографиясының авторы**

- а. М.Қозыбаев
- ә. Б.Сүлейменов
- б. М.Тынышпаев
- в. Е.Бекмаханов
- с. К.Нұрпейісов

96. «Гауһартас» әні кімнің шығармасы екенін атап бер

- а. Сегіз Сері
- ә. Ақан
- б. Біржан
- в. Ыбырай
- с. Жаяу Мұса

97. Ыбырай Алтынсарин мектебі қай жылы ашылды?

- а. 1824
- ә. 1836
- б. 1864
- в. 1868
- с. 1801

98. Жантолы қызбен айтыс қай ақындыкі?

- а. Орынбай

- ә. Шөже
- б. Кемпірбай
- в. Жанак

99. Шоқан өмір сүрген уақытты көрсет

- а. 1835-1865
- ә. 1820-1849
- б. 1860-1890
- в. 1890-1920
- с. 1800-1835

100. Қазақ әдебиеті тарихын мынадай кезендерге бөлген қай ғалым?

- а. Бұрынғы әдебиет (V-XV ғғ.)
- ә. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV-XVIII ғғ.)
- б. Қазақтың XIX ғасыр жаңа, сыншыл реалистік әдебиеті
- в. Қазақтың XX ғасыр басындағы (1900-1920) әдебиеті
- с. Қазақ совет әдебиеті

- а. Х.Сүйіншәлиев
- ә. Қ.Жұмалиев
- б. Б.Кенжебаев
- в. Ә.Марғұлан
- с. М.Жолдасбеков

101. Махамбет өлеңдері алғаш басылған жинақты атап бер

- а. «Қазыұғылына айтқаны»
- ә. «Насихат-қазанда»
- б. «Шайыр»
- в. «Ақын»
- с. «Исатай-Махамбет»

102. «Шарға ұстаған қара балта»,

Мен кесекті ердің сойымын,
Шамдансам, жығар асаумын.

Шамырқансам сынар болатпын» - үзіндісі Махамбеттің қай шығармасынан?

- а. «Мен, мен едім, мен едім»
- ә. «Атадан туған аруақты ер»
- б. «Баймағамбет сұлтанға айтқаны»
- в. «Ұлы арман»

с. «Исатай деген ағам бар»

103. «Образцы народной литературы тюркских племен» (СПИ., 1870).

- а. Потанин
- ә. Радлов
- б. Ш.Уәлиханов
- в. Веселовский
- с. Бартольд

104. «Дағыстан» («Қисса Жүсіп») поэмасы кімдікі?

- а. Абай
- ә. Көкбай
- б. Шәкәрім
- в. Мағауия
- с. Ақылбай

105. Шәкәрімнің туған, қайтыс болған уақытын көрсет

- а. 1845-1904
- ә. 1858-1931
- б. 1856-1926
- в. 1870-1904
- с. 1968-1904

106. «Абай Құнанбаев» монографиясының авторы кім?

- а. М.Әуезов
- ә. С.Мұқанов
- б. Қ.Мұқамедқанов
- в. М.Мырзахметов
- с. Ғ.Есімов

107. «Ғалия» әнін кім шығарған?

- а. Ақан
- ә. Біржан
- б. Үкілі Ыбырай
- в. Иманжүсіп
- с. Балұан Шолақ

108. Әз Тәуке хан қай жылы қайтыс болды?

- а. 1700
- ә. 1698
- б. 1718
- в. 1723

с. 1731

109. Үмбетей жырау шығармасын ата

а. «Қамыстың басы майда...»

ә. «Бәкеге»

б. «Он бес деген жасым-ай»

в. «Жағама қолдың тигені»

с. «Қара арғымақ арыса...»

110. «Тілек» толғауын толғаған жырау

а. Ақтамберді

ә. Қазтуған

б. Үмбетей

в. Бұқар

с. Шалкиіз

111. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» қасіреті қай жылы өтті?

а. 1606

ә. 1718

б. 1723

в. 1726

с. 1755

112. Кенесары Қасымұлы қай ғасырда өмір сүрді?

а. XVI ғ.

ә. XVII ғ.

б. XVIII ғ.

в. XIX ғ.

с. XVIII-XIX ғ.

113. «Еспембет» дастанын кім шығарған?

а. Қожаберген

ә. Мұрат

б. Дулат

в. Базар жырау

с. Шортанбай

114. «Жеті жарғы» заңдар жүйесі қай ханның тұсында қолданылды?

а. Әз Жәнібек

ә. Ақназар

б. Әз Тәуке

в. Абылай

с. Есім

115. Мәтіннің қай жыраудың толғауынан үзінді екенін ата

а. «Уа, Алатаудай Ақшадан,
Асып тудың Бөгембай!
Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгем ай!»

а. Шалкиіз

ә. Қазтуған

б. Бұқар

в. Үмбетей

с. Ақтамберді

116. «Абылай, Ботақанды сен өлтірдің» қай шығармасы?

а. Шал

ә. Көтеш

б. Тәтіқара

в. Үмбетей

с. Бұқар

117. Махамбет шығармасы

а. «Айналасын жерт тұтқан»

ә. «Күмбір-күмбір кісінетіп»

б. «Арғымақтың баласы»

в. «Жағама қолдың тигені»

с. «Мадақ жыры»

118. Бұқар толғауы

а. «Толарсақтан саз кешіп»

ә. «Орай да орай қаз жауып»

б. «Жал құйрығы қаба деп»

в. «Жел, дел есер, жел есер»

с. «Озушылар, озмаңыз»

119. Қашаған Күржіманұлының 1991 жылы жарық көрген жинағы

а. «Адай тегі»

ә. «Атамекен»

б. «Топан»

в. «Тойбастар»

с. «Байларға»

120. «Түркістан уәлаты газетасы» қашан шықты?

а. 1870

ә. 1888

б. 1903

в. 1911

с. 1868

121. XIX ғ. Аяғында Омбыда шығып тұрған газета

а. «Түркістан уәлаятының газетасы»

ә. «Дала уәлаятының газетасы»

б. «Қазақ»

в. «Айқап»

с. «Сарыарқа»

122. Махамбеттанудың негізін салған кім?

а. Қажым Жұмалиев

ә. Халел Досмұхамедұлы

б. Сәбит Мұқанов

в. Мұхтар Әуезов

с. Қабиболла Сыдықов

123. Ішкі Бөкей ордасының алғашқы ханын атап бер

а. Нұралы

ә. Бөкей

б. Жәңгір

в. Есім

с. Айшуақ

124. Махамбет шығармалары алғаш басылым көрген

жинақ

а. «Шайыр»

ә. «Мұрат ақынның Ғұмар қазы ұғына айтқаны»

б. «Исатай-Мапғамбет»

в. «Аламан»

с. «Ереуіл атқа ер салмай»

125. 1939 жылы Махамбет шығармаларына алғысөз

жазған ғалымды көрсет

а. Мұхтар Әуезов

ә. Молдағали Жолдыбаев

- б. Қажым Жұмапұлиев
- в. Сәбит Мұқанов
- с. Әлкей Марғұлан

126. Нысанбай дастан арнаған батырды атап бер

- а. Бөгенбай
- ә. Қабанбай
- б. Шапырашты Наурызбай
- в. Наурызбай
- с. Ағыбай

127. Жетісу, Сыр бойы, Оңтүстік өлке Ресей құрамына қашан қосылды?

- а. XVIII ғ.
- ә. XIX ғ.-дың алғашқы жартысы
- б. XIX ғ.-дың III жартысы
- в. XIX ғ. басы
- с. XX ғ. Басы

128. Бұқар шығармаларын жинап, кейінгі жеткізуші

- а. Сәбит Мұқанов
- ә. Мәшһүр Жүсіп Көпеев
- б. Сәкен Сейфуллин
- в. Мұхтар Әуезов
- с. Халел Досмұхамедұлы

129. Асылдарға ой керек,

Бозбалаға той керек,

Сұлу қызға бой керек, - деген өлең жолдарының авторы кім?

- а. Махамбет
- ә. Абай
- б. Дулат
- в. Шернияз
- с. Шөже

130. «Мен басы қатты ақтабан» - деп кім айтқан?

- а. Абай
- ә. Шоқан
- б. Шөже
- в. Мұрат
- с. Қашаған

131. Абайдың атақты ақыны кім?

- а. Шернияз
- ә. Шөже
- б. Мұрат
- в. Қашаған
- с. Абыл

132. Шөже жөнінде маңызды ой айтқан қазақ ғалымы кім?

- а. Шоқан
- ә. Абай
- б. Марғұлан
- в. Мағауин
- с. Сүйіншәлиев

133. Шөженің ұстазы кім?

- а. Шоқан
- ә. Қазтуған
- б. Бұқар
- в. Жанак
- с. Есет

2. ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1. Қарасайға домбыраны кім үйретеді?

- А.Қали
- В.Дүйсенбай
- С.Ақкиіз
- Д.Ерман

2. Қарасай кімдерге шәкірт болып ереді?

- А.Ақкиіз, Ерман
- В.Дүйсенбай
- С.Қали
- Д.Нұрабылла

3. Қарасайға "Қобыланды батыр", "Қалмамбет", "Алпамыс" сияқты эпостық жырларды кім үйретеді?

- А.Дүйсенбай
- В.Нұрабылла
- С.Ақкиіз
- Д. Ерман

4. Ережеп Тілеумағамбетұлы Аманжолов кімнен өнер үйренген?

- А.Әкесінен
- В.Нағашысынан
- С. Ағасынан
- Д. Анасынан

5. Ережеп Тілеумағамбетұлы неше жасында белгілі жыршы деңгейіне жетеді?

- А.20 жас
- В.30 жас
- С.25 жас
- Д.40 жас

6. Ережеп репертуарын молайту үшін қайсы батырдың варианттық нұсқасын жазып шығарған?

- А."Қобыланды"
- В." Алпамыс"
- С."Ер Тарғын"
- Д." Ер Төстік"

7. Таңжарбай Бәкірұлы қазақ ақын-жыршыларына әншілеріне қай жағынан үлгі болған?

- А. ұстаздық
- В. әншілік
- С. термешілік
- Д. күйшілік

8. Таңжарбай Бәкірұлы қай жылдары Қожай Наурыз болыстың, Ержан бидің, Төртқара Ешім бидің, Ардана Қашқын бидің, Қарақалпақ Атамұрат қазының ауылдарына барып өнер көрсеткен?

- А. 1920-1924 ж
- В. 1922-1925 ж
- С. 1924-1926 ж
- Д. 1923-1929 ж

9. Таңжарбай Бәкірұлы қай жырларды толық жырлаған?

- А. "Қыз Жібек" пен "Кенесары-Наурызбай"
- В. "Қобыланды"
- С. "Алпамыс"
- Д. "Асау-Барақ"

10. Дәриябай Төребаев ертеде қай елді мекенге көшіп келген?

- А. Бесқала
- В. Хорезм
- С. Бұхара
- Д. Хиуа

11. Дәриябай Төребаев кім болған?

- А. термеші
- В. күйші
- С. жыршы
- Д. сазгер

12. Дәриябай қандай жырларды жырлаған?

- А. "Айым торы", "Қыз Жібек", "Мұндық-Зарлық"
- В. "Қозы Көрпеш Баян Сұлу"
- С. "Қобыланды"
- Д. "Алпамыс"

13. Ақпан жырау Әйтбекұлынан қанша өлеңдер қалған?

А.3

В.5

С.6

Д.2

14. Ақпан жырау Әйтбекұлы қандай дәстүрді ұстанған?

А. жыраулық

В. сазгерлік

С.күйші

Д.әншілік

15. Ақпан жыраудың екінші өлеңінде не айтылатын еді?

А.Ақан жыраудың Хорезмге келгені

В. Ақ патшаның отарлық қысымын көрсеткені

С. Қоңырат атырабына қоныс баса алмай Әмударияны өрлеп Дарған жеріне жетуі

Д. Заман шындығы

16. Жақсылық Мамытұлы нешінші жылдары әртүрлі қызметтер істейді?

А.1928-1936 ж

В.1929-1940 ж

С.1927-1929 ж

Д.1930-1935 ж

17. Жақсылық Мамытұлы қай жылы "Есім ахун" ауылында колхозға мүше болады?

А.1936 ж

В.1932 ж

С.1934 ж

Д.1935 ж

18. Жақсылықтың әншілік өнерінің қалыптасуына кім ықпал етеді?

А.Дәриябай

В.Әкесі

С.Анасы

Д.Ағасы

19. Жақсылық Төлепов нешінші жылы колхозда есепші болып істейді?

- A.1929 ж
- B.1932 ж
- C.1933 ж
- D.1935 ж

20. Жақсылықты қанша қырларынан тануға болады?

- A.4
- B.3
- C.5
- D.6

21. Жақсылық Төлепов қайсы жылдары Петка Талгашев қарамағында кеме айдаушы болып жұмыс істейді?

- A.1940-1941 ж
- B.1939-1940 ж
- C.1941-1942 ж
- D.1938-1941 ж

22. Ерқожа Құлпыбай ұлы қай ауданда танымал болған?

- A.Мойнақ
- B.Қоңырат
- C.Нөкіс
- D.Төрткүл.

23. Ерқожа кімдердің жыры мен жыршылық дәстүрімен өзі өскен ортасында насихаттаған?

- A.Сейдәлі, Тілеумағамбет
- B. Серікбай
- C.Еденбай
- D.Қазан

24. Ерқожа өзінің қандай термелерінде ғылым, татулық, достық, әділдік жайлы толғаған?

- A."Көңілім сенен не пайда"
- B."Жақсылықтың белгісі"
- C."Қарасай Қазы"
- D."Палуан қыз"

25. Ж.Сағынбаев қайсы халық күйлерін шебер атқара алған талант иесі?

А.қазақ, қарақалпақ, өзбек, түрікмен

В.тәжік, татар, өзбек

С.эзербайжан, ноғай

Д.башқұрт, қарақалпақ

26. Жұмағали ақын қайтыс болғаннан кейін оның шығармаларын Дауқараев атындағы Тарих, тіл және әдебиет институттың қолжазба қорына тапсырған кім?

А.Шәмшет Хожаниязов, Сәдірбай Мәуленов

В.Садық Нұрымбетов, С.Ахметов

С.Қазақбай Хожаниязов.

Д.Асан Бегимов.

27. Жұмағали ақынның алғашқы өлеңдерінің басылым көруіне кім қамқорлық жасаған?

А.Асан Бегимов

В.Аббаз Дабылов.

С.Шәмшет Хожаниязов.

Д.Сәдірбай Мауленов

28. Жалғасбай Аралбаев нешінші жылы Алматы қаласындағы халық шығармашылығы өкілдері бас қосқан слетке қатысады?

А.1934ж.

В.1936ж

С.1939ж

Д.1938ж

29. Ж.Аралбаев нешінші жылы Тахтакөпір аудандық халық театрында домбырашы, әнші болып қызмет істеген?

А.1937ж

В.1939ж

С.1936ж

Д.1940ж.

30. Жалғасбай ақынның ізбасар шәкірттері кімдер?

А.Алдаберген Тасқынбаев, Жәдігер Сарыбаев, Маспатша Камалов

В.Нұрабылла, Мәтнияз, Ерқожа

С.Тұрман қожа
Д.Қарасай.

31. Мәтнийаз Тәжібаев қай жылы көзден қалып, үйінде отырып қалған?

- А.1967ж
- В.1965ж
- С.1969ж
- Д.1966ж.

32. Мәтнийаз қай жырларды жазып алып, жаттап жырлаған?

- А."Қарасай Қази", "Қыз Жібек"
- В."Қозы Көрпеш Баян сұлу", «Алпамыс»
- С."Қобыланды"
- Д."Алпамыс"

33. Мәтнийаздың қандай төлтума термелері бар?

- А."Терме", "Не жаман"
- В."Қыз Жібек", «Не жақсы»
- С."Руым Әлім Жанқылыш", "Жүйріктің болмас жалтаңы-ай"
- Д. А және С жауаптары дұрыс

34. Биман Кенжебаев қазақтың қанша күйін тарта алған?

- А.60
- В.40.
- С.50.
- Д.56.

35. Қазақ сазының зерттеушісі Әскен Серікбаева Биманның орындаунда қанша халық күйін магнитофон таспасына түсірген?

- А.50
- В.45.
- С.30.
- Д.40.

36. Биман Кенжебаевтің қандай күйлері бар?

- А."Қарт қазақ", "Бұлбұл", "Күй басы"
- В."Қыз Жібек"
- С."Адай"
- Д."Айтқан сөзде парық бар"

37. Мұратбай Шоңқараевты өнерге баулыған кім?

- А.анасы
- В. әкесі
- С. нағашысы
- Д. ағасы

38. Мұратбай Шоңқараев қай жылы Қарақалпақ аймағына көшіп келген?

- А.1914ж
- В.1912ж
- С.1915ж
- Д.1913ж

39. Қызай Мұратбайға қандай музыкалық аспап тартып үйретеді?

- А. домбыра
- В. қобыз
- С. баян
- Д. сырнай.

40. Сейдәлінің жыршылық өнері қай ғасырдың туындысы?

- А. XIX ғасыр
- В. XVIII ғасыр
- С. XVII ғасыр
- Д. XV ғасыр

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақберен. Алматы, 1972.
2. Ақын Сара. Алматы, 1985.
3. Алдаспан. Алматы, 1971.
4. Алқаласа әлеумет. Алматы, 1991.
5. Бабатайұлы Дулат. Замана сазы. А., 1991.
6. Базарбаев М. Живые традиции. А., 1962.
7. Базарбаев М. Национальные традиции и новаторство в казахской поэзии. Алматы, 1969.
8. Байтұрсынов Алматы. Ақжол. А., 1991.
9. Базар жырау шығармалары. Алматы, 1986.
10. Бақтыбай ақын. Желқобыз. Алматы, 1987.
11. Бектұров Ж. Художественно-композиционные особенности поэзии жырау и акынов, . автореферат дисс. на соиск. уч.степ. канд. филолог. наук.. Алматы, 1990.
12. Бердібаев Р. Дәстүр тағылымы. Алматы, 1973.
13. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. А., 1989.
14. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. А., 1989.
15. Бижанов М. Сөйлесін жеті рудың Қумолдасы немесе ел арасында Қумолда атанып кеткен атақты ақын-жыршы Тілеумағамбет Аманжолов туралы бірер сөз. //Достық үні, 1993. №25.
16. Бұқар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары. А., 1992.
17. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. А., 1974.
18. Дастандар жинағы. А., 1983.
19. Н.Дәуқараев атындағы Тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қоры
20. Дербісәлин Ә. Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен қызығушылық қызметі. Алматы, 1957.
21. Әдебиет туралы толғаныстар. Алматы, 1990.
22. Диваев Ә. Тарту. Алматы, 1992.
23. Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы, 1991.
24. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. Алматы, 1970.
25. Дүйсенбаев Ы. Эпос және ақындар мұрасы. Алматы, 1987.
26. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 1985.

27. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. Алматы, 1963.
28. Жұмажанов Қ, Торткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж
29. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. I том. Алматы, 1958.
30. Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы. 1967.
31. Зар заман. Жыр-толғаулар. Алматы, 1993.
32. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. А., 1991.
33. Нұрғалиев Р. Өнер алды қызыл тіл. А., 1971.
34. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. А., 1966.
35. Нұртуған. Кәнеки, тілім сөйлеші. А., 1992.
36. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары. А., 1962.
37. XIX ғасыр әдебиеті. Хрестоматия. А., 1992.
38. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. А., 1985.
39. XIX ғасырдағы қазақ ақындары. А., 1986.
40. Омарұлы Б. Мұрат Мөңкеұлы. А., 1993.
41. Сүйіншәлиев Х. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. А., 1989.
42. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр қазақ әдебиеті. А., 1992.
43. Үш ғасыр жырлайды. А., 1965.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
Қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулары.....	5
Қорытынды	83
Қосымша	86
Семинар тапсырмалар.....	90
Студенттердің өзіндік жұмыс тақырыптары.....	94
Бақылау тапсырмалары.....	95
Пысықтауға арналған тест үлгілері.....	97
Пайдаланған әдебиеттер	132

ТОРТКУЛБАЕВА ТҰРСЫНАЙ АБДИГАЗИЕВНА

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ
АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫ**

Оқу қолданба

Redaktori: A. Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y. O'rinov
Tex. Redaktori: U. Vohidov
Operatori: D. O'rinova

TASDIQNOMA № 0719, 12.02.2021 y.

Original-maketten bosıwǵa ruqsat etildi 06.04.2021-j.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 11,5 b.t.
10,69 shártli b.t. Nusqası 100 dana. Buyırtpa 01.

«Tafakkur avlodi» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod 9, 13-54. E-mail: tafakkur_avlodi@mail.ru

«Tafakkur avlodi» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Olmazor tumani Nodira koshesi, 1.
Telefon: +99890 000-33-93, +99833 002-33-93